

A NŐK ÉJJELI MUNKÁJÁNAK TÖRVÉNYES
SZABÁLYOZÁSA.

I. A nők éjjeli munkája és a törvényhozás Magyarországon.

1. Az éjjeli munkának két faja van: a rendes, *önálló éjjeli munka* (minő például az újságyomdákban fordul elő) és a nappali munka folytatását képező *éjjeli túlmunka*. Az előbbi alatt azt a munkát értjük, mely a nap ama szakába esik, melyet a levegő lehülése és a sötétség beállta jellemez. Ezzel ellentétben *éjjeli túlmunkának* tekintetjük mindazon munkákat, melyek oly időben végeztetnek, melyben a szervezetnek a már elvégzett nappali munkával szemben pihenésre volna szüksége. Itt figyelmen kívül hagyhatjuk az éjszakának a 4 évszak szerint változó tartamát, s éjjeli munkáról, legalább is mint túlmunkáról szólhatunk mindenütt, a hol a rendes munkaidő a normál-munkanap időmennyiségét meghaladja (v. ö. Földesnél orvosi szaktekintélyek kijelentéseit a munkaidőről, melyek szerint a rendes munkanap 10—12 órán túl nem terjedhet).

2. Hazánkban az éjjeli nőmunka mindkét faja számos iparágban szerepel. Miután erre vonatkozó részletes statisztika hiányzik, az iparfelügyelők jelentései (melyek azonban az ország iparának csak egy részét ölelik fel), továbbá a szakegyletek, és a folyó évi február 1-én és 2-án Budapesten tartott munkásnö értekezlet adatai képezik úgyszólván kizárólag forrásainkat, melyek alapján a nők éjjeli munkáját legalább körvonalaiiban vázolhatjuk.

3. Éjjeli munka a következő, női munkásokat is foglalkoztató iparágakban fordul elő.

Agyagáru-gyárakban, melyekben az 1898. évi iparfelügyelői vizsgálat alkalmával a nők az összes munkások 17%-át képezték, a munkaidő kora reggeltől késő estig tartott, tehát kétségtelenül megrövidítette a munkásnők szükséges éjjeli nyugodalmát.

Bőrgyárban az 1898. évben iparfelügyelők által megvizsgált 50 gyár közül 29-ben 13—13¹/₂ órás munkaidő volt, a mely már kétségtelenül túllépi a nappali munka határát. A nők ezen üzemekben az összes munkások 6%-át képezték.

A bot-, fadiszmú- és játékáru-gyárakban, melyek munkásainak 26%-a nő, munkaidő 12—16 óra között váltakozott.

Czukorgyárakban, hol a munkásnők az összes munkások 18%-át képezték, az éjjeli munka rendes munkaképen van bevezetve.

A fehérneműtisztítók, a kiknek körülbelül 80%-a nő, főképen a nagyobb üzletekben pénteken és szombaton egész éjjel vagy legalább hajnali 4 vagy 5 óráig dolgoznak. Az ilyen megerőltetésből eredő fáradalmakat nem ellensúlyozza az, hogy rendszeren hétfőn, de néha kedden is munkanélkül vannak és pedig annál kevésbé, mert ezeken a napokon keresetüktől is elesnek. Egyébként ezen iparágban a rendes munkaidő is megerőltető, a mennyiben reggeli 7 órától esti 9 vagy $\frac{1}{2}$ 10-ig tart, tehát több mint 14 óra.

A felsőruhakészítő (konfekció) iparban nőkre nézve a darabszám szerint való fizetés lévén túlnyomó, a munkásnők jövedelmük emelése végett a munkaidőt, sok helyütt, egészen éjjeli 11—12 óráig is kihúzzák.

Gyapjúiparban, hol a nők az összes munkások 55%-át képezik 46 megvizsgált gyár közül 36-ban 13—14 órai munkaidő volt.

A kelmenyomtató-, kékfestő- és fehérítő-iparban 17%-a női munkásság; a megvizsgált 11 telep közül 6-ban 13—14 óra a munkaidő.

A kereskedelmi alkalmazottaknál az éjjeli túlmunka igen elterjedt; az időszaki túlmunka éjjeli 1—2 óráig is eltart.

A könyvkötőknél és papír árúgyárakban, hol a munkásoknak 67%-a nő, időszaki éjjeli túlmunka fordul elő. Ily esetekben a munka éjjeli 1, 2, sőt 3 óráig is eltart, míg különben a munkaidő csak 10 óra.

Len-, kender-, pamut-, jattá- és vatta-fonó-szövőgyárakban, melyek munkásainak 59%-a nő, a megvizsgált 19 gyár közül hétben 13—14 óra a munkaidő. A pamutgyárakban az éjjeli munka mint rendes munka dívik.

Malmokban a nők a munkásoknak csak 3%-át képezik. 165 malom közül 38-ban 13—16 órás munkaidő van. Magyarországon a gőzmalmokban nagyon általános az éjjeli munka.

Papirosanyag és papírgyárakban, hol a nők a munkások 40%-át képezik, 30 gyár közül 7-ben van 13—14 órás munkaidő. Ez iparágban a rendes éjjeli munka is dívik,

A sokszorosító iparban a nők a munkásnépesség 32%-át teszik ki. E téren a *nyomdáknál* fordul elő főképen az idényekben éjjeli túlmunka, az újságoknál pedig állandóan mint rendes munka.

A szabók, a kiknél a nők szintén nagyon tekintélyes számmal vannak képviselve, időszakonként végeznek éjjeli munkát, nevezetesen ősszel és tavasszal körülbelül 6—8 héten át.

Üveggyárainkban a nők az alkalmazottak 14%-át képezik. Ezen üzemekben a rendes éjjeli munka még a kiskorúakra is kiterjed.

A vendéglős és szállodásipar, valamint a *kávéházak* különösen igénybe veszik a női alkalmazottat éjjel. A pinczérsnők, kávéházi pénztárosnők és vendéglői szakácsnők szerződéseiben a 16—18 órás

munkaidő sem ritkaság, mit csak kivételesen enyhít a váltás. A 14 órás munkaidő a legáltalánosabb s ennek legnagyobb része éjszakára esik. A szállodai cselédség éjjeli munkája természetesen szintén nagyon általános, főképen nagyobb városokban és forgalmasabb helyeken.

A villamos-áram fejlesztő telepeknél a nők az összes munkásoknak csak 3%-át képezik. Az iparfelügyelők 12 telepen 15 órai és 4 telepen 16—20 órai munkaidőt találtak.

Virágüzletekben, melyeknek személyzete úgyszólván kizárólag nőkből áll, gyakori a 13—14 órás munkaidő, s időszakonként, vagy a megrendelésekhez képest, hosszú, éjszakai túlmunkák is évenként többször fordulnak elő.

4. A fenti adatok csak vázlatosan ismertetik meg velünk a magyarországi nők éjjeli munkáját s számos munkaágról nem tettünk említést vagy azért, mert ott a nők éjjeli munkája kevésbé jelentékeny, vagy pedig azért, mert megbízható, egységes adatok nem állottak rendelkezésünkre.

5. Magyarországon a nők éjjeli munkája csak a munkásnő fejlődésének idejére, a fiatal korban esik törvényes szabályozás alá és pedig a férfiak munkájával egyenlő mértékben. Az idevonatkozó ipartörvény a női munkáról külön nem nyilatkozik „egyrészt mert a fiatal munkásokra vonatkozó rendelkezések a nőkre is vonatkoznak, másrészt mert a törvényhozók nem akarták a felnőtt munkásnők munkaidejét (a szülés esetét kivéve) korlátozni.

6. Az 1894. évi XVII. cikk (az ipartörvény) 64. §-a értelmében nem gyári üzemben alkalmazott *tanonczok*, a kik 14-ik évüket még be nem töltötték, legfeljebb 10 órai, a 14 évesnél idősebb tanonczok legfeljebb 12 órai munkára kötelezhetők, melybe az iskolában töltött idő is beleszámítandó. Ezen munkaidőnek a 65. §. értelmében a 16 évnél fiatalabb tanoncznál csakis a nappali órákra (a törvény szerint reggel 5-től esti 9-ig) szabad esnie, s oly üzemekben, melyek üzése éjszakai munka nélkül fennakadást szenvedne, az iparhatóság csupán kivételesen, tekintettel a tanoncz testi fejlettségére engedheti meg a 16 éven aluli, de 14 évnél nem fiatalabb tanonczoknak, hogy a napi munkájuknak legfeljebb felét, tehát legfeljebb 6 órát éjszakai munkában töltsenek.

7. A gyári munkásokra az idézett törvény 65. §-ának fenti rendelkezése a 115. §. értelmében szintén alkalmazandó.

8. A 117. §. elrendeli, hogy azon gyárakban a hol a munka éjjel-nappal folyik, a gyáros az éjszakai munkára alkalmazott munkások kellő felváltásáról köteles gondoskodni (Megjegyeztetik, hogy éjszakai munkának tekintendő, miként azt már említettük, az, a mi esti 9 órán túl terjed, vagy reggel 5 óránál előbb kezdődik).

II. Az éjjeli munka káros hatásai.

1. Általában.

9. Az éjszakai munka káros a munkásságra, mert a mi éghajlatunk alatt az éjszaka a legalkalmasabb idő a pihenésre és a nappal való alvás nem olyan jótékony és erősítő, mint az éjszakai.

10. Az éjszakai munka a tapasztalatok szerint fárasztóbb mint a nappali.

11. Ártalmas az éjszaka szükséges mesterséges világítás.

12. Az éjjeli munka, különösen hiányos táplálkozás mellett alássa az egészséget és a munkást fogékonyabbá teszi minden betegség iránt, úgy, hogy ezek könnyen válnak rá nézve végzetessé, halálossá.

13. Az éjjeli munka okozta általános bágyadság ellen a munkások gyakran szeszes italok fogyasztásával védekeznek, miáltal az éjjeli munka az iszákosságot is terjeszti.

14. Az éjszakanak házon kívül való töltése veszélyezteti a családot, mert a gyermekek, kiket jelenleg csak nappalra lehet intézetekben (menhely, óvoda, iskola) elhelyezni, magukra maradnak, vagy pedig egészen ki kell adni őket a vidékre, illetve legalább is idegenekhez, kik többnyire rosszul bánnak velük.

15. A hosszú munkaidő összes hátrányai az éjjeli túlmunkánál fokozott mértékben lépnek fel. Ezek a következők:

a) A munkának a normálidőn túl való kiterjesztése orvosi és egyéb szaktekintélyek szerint a munka hatékonyságát leszállítja és minőségét rosszabbítja.

b) Akadályozza, hogy a munkás magát továbbművelje, valamint hogy a gyermekek műveléséről, tanításáról gondoskodjék, holott (miként Földes is kijelenti), az értelmiség a munka hatályosságának egyik főtényezője.

c) Az éjjeli munka által okozott túlerőltetés, kimerülés és műveletlenség gátolja a munkások szervezkedését s így az éjjeli munka a munkásosztály jólétének, fejlődésének és haladásának határozott akadálya.

16. A kisipar és az otthoni munka káros hatásait a túlmunkaképen folytatott éjjeli munka nagyobbítja, így például a varrás vagy hímzés káros hatásai: a szemek megerőltetése a vakító szövet által s a tüdő összeszorulása a hajlott ülés folytán, továbbá a varrógép által felkavart por okozta veszélyek óráról-óra imminensebbé válnak. Hogy hova vezetnek az ilyen munkaviszonyok, arra találó példát hoz fel Arit, a ki szerint Sedlitz és Drosiau cseh falvakban a nemzedékeken át mértéktelenül űzött otthonmunka: a csipkekészítés folytán, az utódok egészen elkorcsosultak, tüdővészések, skrofulások lettek.

17. A szabóipar különös hátrányai, hogy a műhelyek többnyire a városok közepén vannak és a munkások kint laknak a külteleken, minélfogva a túlmunka után nagyon későn érnek haza és még kapupénzt is fizetnek.

18. Az éjszakai munka gazdasági tekintetből is kevesebbet ér, mint a nappali, a mennyiben, eltekintve azon már említettem körülménytől, hogy minőségileg ennek alatta áll, még a felügyelet is nehezebb, a figyelem lazább, a balesetek gyakoriabbak és a világítás is felesleges költséget okoz.

2. A nőkre.

19. Az éjjeli munka káros hatásai közül számos (lásd 12, 14, 15. pont) jobban érezteti hatalmát a nővel, mint a férfival szemben, valamint vannak olyan káros hatások is, melyek csak a nő éjjeli munkájánál lépnek fel.

20. A nők éjjeli munkájának egyik *legáltalánosabb* káros következménye, hogy az általa okozott kimerültség megtöri a munkásnő ellenállási képességét, miáltal:

- a) nem tud szervezkedni;
- b) könnyebben válik a csábításnak áldozatává.

21. Csupán az *asszonyok* éjjeli munkájának káros hatása, hogy a családi élettől történő elvonatásuk végzetesebb, mint a férfiaké, mert vagy a gyermekek gondozása és a háztartás elhanyagolását vonja maga után, vagy pedig az anya ereje, egészsége megy tönkre a kettős munkakör terhe alatt. Kiviláglik ez az alábbiakból.

a) A férfi, ha hazajön este a munkából, pihenhet, de az asszonynak, kinek ügyis elég dolga van a gyerekekkel s a háztartással, a legtöbb családban ilyenkor még a férfit is ki kell szolgálnia.

b) Ha a nő rendes éjszakai munkába jár és nappal akar pihenni, nem pihenheti ki úgy magát, mint a férfi, mert a családtagok zavarják.

c) Némely iparágban (például a szabóknál), a hol a megrendelésektől függ a túlmunka, azt se tudhatja a nő, hogy hány óraker jut esténként családjá körébe, s nem gondoskodhatik a háztartásról.

d) Az anyák munkája, a mai munka- és családi viszonyok közt, a gyermekhalandóság szaporítását vonja maga után; példa rá Hollandiában Weissenkerke falu, a hol a nők nyáron mezőgazdasági munkát végeznek 3 hónapon át, mely idő alatt ugyanakkora a gyermekhalandóság, mint a többi 9 hónapban együttvéve. Az amerikai rab-szolga háború alkalmával, midőn a szövő városokban a munka szünetelt és így a munkásnők gyermekeiket gondozhatták, a gyermekhalandóság apadt.

22. A hajadon *lányra* káros a hosszú munka, mert a lány nem tanulhatja meg a házi teendőket, főzést stb.

23. Miután némely munka okozta *betegség* iránt a nők fogékonyabbak mint a férfiak, az éjjeli túlmunka esetén ezen káros hatások rájuk fokozottabb mértékben bírnak befolyással. Pierstorff szerint a nők és férfiak betegeskedési aránya 128:100. Arit szerint a nők, különösen sápkór és tüdővész iránt fogékonyak. Dr. Whitaker szerint

Belfast városban 1891. évben a szövőgyári alkalmazottak közül meghalt összesen 413 nő és 116 férfi s ezek közül tüdővész volt a halál oka 210 nőnél (50,8%), ellenben csupán csak 32 (27,5%) férfínál. Az angol betegpénztári adatok, szintén arról tanúskodnak, hogy ugyanazon iparban több nő betegszik meg, mint férfi. Az éjjeli munka okozta kimerülés és az ellenállási képesség hiánya a szülés veszélyeit fokozza. Végül különösen károsan hat orvosi vélemények szerint a varrógép a női szervezetre, s bár némelyek tagadják ezt, abban azonban mind megegyeznek, hogy a soká, egyfolytában tartó gépvarrást mind elítélik. Az éjjeli túlmunka ezt a bajt is fokozza.

24. A nők éjjeli munkája káros *erkölcsi* szempontból is, azaz alkalmat ad a nőnek a mai társadalom által felállított erkölcsi szabályokkal való összeütközésre. Az éjjel való kimaradás, férfiakkal éj idején való együtt dolgozás, mely néha fogvatékos ruhában is történik, mint például a cukorgyárakban, alkalmas mindkét nem természetes ösztönének felkeltésére, minek eredményeképp jelzi Pierstorff, hogy a a gyáriparban hosszabb időn át folytatott éjjeli munka a törvénytelen gyermekek szaporodását vonja maga után. Hasonlóképp tudvalevő, hogy a pinczérnők éjjeli munkája a férfivendégek csábítása, zene, szeszes italok és rossz fizetés folytán szintén szaporítja a nőkre nézve az erkölcsi veszélyt, a mennyiben Bebel szerint az ilyen nők, legnagyobb részét a kéjrendszer karjaiba kergeti.

III. Az éjjeli munka törvényes szabályozása.

25. Az éjjeli munkának káros behatásai indokoltá teszik, hogy az állami szociálpolitika, mely a gazdaságilag gyengébb osztályok érdekeit karolja fel, a munkásokat ezen veszélyek ellen megvédelmezze.

26. A védelem czéltudatos keresztülvitelére legalkalmasabb az éjjeli munka eltiltása mindenütt, a hol csak lehet, a hol pedig annak engedélyezése elkerülhetetlen, (például az újságyomdákban vagy a a folyton működésben levő üzemekben) ott kellő váltás és egészségügyi intézkedések, valamint magasabb munkabér statuálása által az éjjeli munka hátrányait a lehetőségig csökkenteni kell. A munkások munkaidejének és munkaviszonyainak törvényes szabályozását számos indok támogatja.

27. A törvényes szabályozás felszabadítja a munkást rabságából: abból az alárendelt helyzetből, a mibe a munkaviszonyok döntenek. Az ilyen törvény a munkás egyéni szabadságát nem érinti, mert a szerződési szabadság a nagyiparban valósággal nem is létezik. A francia hadügyminiszterium üzemében alkalmazott munkás, kinek törvény szerint csak 8 óra munkaideje van, szabadabb, mint a budapesti fehérneműtisztító leány, a ki 20 órát tölt egy-egy nap munkában. A tapasztalás is azt bizonyítja Angliában, hogy a munkaidő és munka-

viszonyok törvényes szabályozása a munkás gazdasági függetlenségét növelte.

28. Az államnak, mely a büntetőtörvény segélyével megakadályozza az öngyilkosságot és gyilkosságot, kötelessége akkor is megakadályozni azokat, ha részletekben történnek, midőn tudniillik a gazdasági verseny kényszeríti a munkást gyilkos munkafeltételek elfogadására.

29. A munkás nagy üzemeknél, például gyáraknál mindig gyengébb a munkaadóval szemben, még akkor is, ha nincsenek versenytársai és ő egyedüli ajánlkozó, mert a munkaadónál csak egy csekély nyereségrésről van szó, nála ellenben a létfenntartásról. Az érték és ár tehát nem egyenlően nyomnak a serpenyőben, mert egyik oldalon csak kellemetlenség, a másik oldalon ellenben szükség áll. A munkaadó csak bizonyos összegű pénzt ad, ellenben a munkás egész személyét bocsájtja rendelkezésére.

30. A munkaidő tekintetében az egyes munkás nem szabhat olyan feltételeket, a minők neki alkalmasak, mert a munkaidőnek egyöntetűnek kell lennie. Hasonlóképp nem szabhat egészségügyi feltételeket sem, nem vizsgálhatja meg belépés előtt a gyárat, hogy a helyiségek megfelelőek-e, de nem is tudja, miféle egészségügyi intézkedések kellenek, ezt csak a szakértők által informált törvényhozó tudja.

31. Meg kell védeni a munkásokat a munkakeresők mindennel megelégedő ajánlatai ellen, nehogy az egyes ember szabadsága a többiek bilincsévé váljék.

32. A mi a munkaágakat illeti, melyekre az eltiltás kiterjesztendő, szükséges, hogy a tilalom ne csak a gyáripart, hanem a kisipart, az otthoni munkát és a kereskedelmet is érintse.

33. A gyáripar szabályozása indokolt, mert itten áll szembe a munkás a leghatalmasabb ellenféllel, a nagy tőkével, itt a leggyengébb, tehát jogos, hogy mindenekelőtt itt részesüljön védelemben.

34. A kisipar szabályozása nem kevésbé szükséges, mert az abban uralkodó, patriarhálisnak nevezett viszonyok a munkást sokszor még sokkal nagyobb mérvben szipolyozzák ki, mint a nagyipar s e mellett az egészségügyi viszonyok rendszeren határozottan megetté állnak a gyárak egészségügyi viszonyainak: kevés és rossz levegő, nagy por, rossz világítás jellemzik e munkahelyeket. Indokolja még a kisipar szabályozását, hogy több munkaadó úgy bújik ki a nagyiparra vonatkozó szabályok alól, hogy üzemét átalakítja oly módon, hogy az a kisiparba legyen sorozható.

35. A szabályozásnak a kereskedelemre való kiterjesztését ugyanazon indokok javasolják, melyek az iparnál szerepelnek. A nagykereskedők ép oly zsarnokságot gyakorolhatnak az alkalmazottal szemben mint a gyár, a kis üzletek pedig ugyanilyen egészségügyi veszélyeket rejtenek magukban, mint a kisipar.

36. A mások megbízásából, (nem saját számlájára) folytatott otthoni munka eltiltása szintén szükséges, bár ez a legnehezebben kivihető. Kétféle otthon-munka szokott előfordulni. Az egyik a túlmunka gyanánt folytatott otthoni munka, midőn a munkás a gyárból vagy üzletből este munkát visz haza elvégzés végett. Másik faja, hogy a munkás állandóan otthon dolgozik. Egészségtelen helyiség, korlátlan munkaidő már magában is súlyos körülmények, melyek még rosszabbodnak, ha a munkás a verejték-rendszer áldozata, vagyis a munkaadónak, vagy a közvetítőnek gyári áron dolgozik a saját lakásában. Az otthoni munka szabályozásától sokan idegenkednek, mert azt tartják, hogy mindenkinek joga van azt tenni a házában, a mit akar. Azonban, ha ezt a jogot elismernők is, nem ismerhetjük el a jogot arra, hogy bárki is önmagának és családjának lassú megölésére használja a lakását. Joggal mondja Fürth i. m., hogy az otthon-munkához fogható kizsákmányolás nincsen. E mellett a túlmunkaképen folytatott otthoni munka kizárólag a munkaidő törvényes szabályozásának kijátszására való. A németországi pirmazeni cipőiparban a házi túlmunka annyira rendszeres, hogy a cipő-felső-rész készítőnök mindegyikének van otthon gépe, melylyel a túlmunkát végezheti. A verejték-rendszer okai közt szintén fontos szerepet játszik az ipartörvények kijátszása, valamint az is világos, hogy a kisipar szabályozása az otthoni munka szaporodását vonja maga után. Végül indokolttá teszi még az otthoni munka szabályozását az, hogy a szétszórt, egymást nem is ismerő munkásoknak rendkívül nehéz szervezkedniök és így nem igen várhatják sorsuk javítását mástól mint a törvénytől.

IV. A nők éjjeli munkájának kivételes törvénytől való szabályozása.

37. Az eddig felhozottak indokolttá teszik mindkét nem éjjeli munkájának törvényes eltiltását, illetve szabályozását. Vannak ezenkívül különös, csak a nők éjjeli munkájának eltiltását indokoló érvek. Sokan, ezekre való tekintettel, a nők éjjeli munkájának szabályozását a férfiak munkájának szabályozásától függetlenül, tehát kivételes, csak a nőkre vonatkozó törvény nyel akarják keresztülvinni.

38. A nőkre vonatkozó kivételes törvényt indokolják azzal, hogy az éjjeli munka, miként azt már fentebb tárgyaltuk, a nőkre több esetben gyakorol káros hatást, mint a férfiakra, a mennyiben férj es asszonytól megtámadja a családot, hajadonnál annak erkölcsét veszélyezteti, s mindkettőnek egészségére különösen ártalmas. Ehhez járul még, hogy a nő szervezetlenebb, mint a férfi.

39. Indokolják a kivételes törvényt azzal, hogy ha nem lehet a férfiakat részesíteni a munkaszabályozás áldásaiban, miért zárjuk ki a nőket is, ha ezeknél kivihető.

40. Felhozzák még, hogy a nők munkaidejének szabályozása a velük egy üzemben dolgozó férfiak munkaidejét is leszállítja.

41. Meg kell itt még emlékezni azokról is, a kik nem nővédelmi szempontból, hanem a múlt hagyományaihoz való ragaszkodásból, szóval azért kívánják a nőmunka eltiltását, hogy így a nekik tetsző társadalmi rendet, mely a nőt évszázadokon keresztül igába kényszerítette és minden szabadságtól, haladástól elzárta, tovább is fen tarthassák.

42. Vannak, a kik hívei a nőmunka kivételes törvényre való eltiltásának, mert ezáltal a férfiak könnyebben szabadulhatnak meg versenytársaiktól, a minek állítólag két előnye volna: 1. a férfiak nagyobb bért kapnának (mert a női verseny nyomja le azt) és így eltarthatnák a nőket, és 2. a nő visszajutna rendeltetési helyére: a családba. Az utóbbi pontot még azzal is támogatják, hogy főképen az, anya munkája szerintök még annyi jövedelem-többletet sem hoz be mint a mennyi túlkiaadást okoz a gyermek gondozásáért való fizetés, az esetleges hazamenés járművel a déli szünet alatt, a takarítás stb. De ha behoznák is — mint mondják — akkor sem éri ez meg a család elhanyagolását. Ezen érvekre, melyek nagyon magukon hordják a kenyér-irigység és a férfionzés bélyegét, majd a VI. fejezetben válaszolunk.

V. Az éjjeli munka törvényes szabályozása ellen felhozott érvek és azok bírálata.

1. Az éjjeli munka előnyeit vitató érvek.

43. Az éjjeli munka törvényes szabályozásának ellenzői között vannak olyanok, a kik az éjjeli munkát több tekintetben előnyösebbnek tartják, mint a nappalit, s ezért már alapjában kétségbe vonják a törvényes korlátozás jogosultságát.

44. Azt mondják, hogy a melegebb égőv alatt, például Olaszországban, Japánban az éjjeli munka kellemesebb mint a nappali, mert éjjel nyáron kisebb a hőség, télen pedig nagyobb mint nappal.

45. Egy másik előny, hogy kevesebb gép kell, vagyis, hogy az éjszakára is kiterjedő munkaidő mellett a termelékenység emelhető az álló tőke szaporítása nélkül is.

46. Ezen felhozott érvek közül az elsőnek jogosultsága kétségtelen, mindazonáltal veszt jelentőségéből egyrészt, mert a géppel dolgozó gyári üzemekben a termék nyári hűvösségét a gépek okozta forróság teljesen ellensúlyozza, s másrészt azért, hogy csak meleg égőv alatti országokban érvényesül. A második érvet illetően a nyereség csak látszólagos, mert eltekintve attól, hogy a folytonos használat által a gép is gyorsabban romlik, ez az egy előny nem képes ellensúlyozni azon számos hátrányt, melyet mint az éjjeli munka következményét felsoroltunk.

2. Az éjjeli munka közgazdasági szükségességét vitató érvek.

47. Az éjjeli munka törvényes szabályozása ellen felhozott érvek legfontosabbjai azok, melyek közgazdasági tényekre hivatkozva, nélkülözhetetlennek mondják az éjjeli munkát s ezért ellenzik a szabályozást,

48. Számos iparág van, melyekben szakadatlanul éjjel-nappal folyik a termelés, s azt csupán nappal végezni nem is lehetne, mert a termelés különböző mozzanatai folytatólagosan egymásba kapcsolódnak. Ezen ellenvetés indokolt, s épen azért ott, a hol az éjjeli munka az üzem folytonosságából folyik, a termelés — lejjebb felsorolandó feltételek mellett — kivételesen megengedendő volna.

49. Kívánják, hogy az időszaki iparokban is megengedtéssék az éjjeli munka, mert különben nem tudnak az iparosok és kereskedők a megrendeléseknek megfelelni. Erre nézve megjegyeztetik, hogy az időszaki iparok, (minő például a szabóság, a virágkereskedés) nem indokolják az éjjeli munkát, mert egyrészt pusztán a közönség szeszélye vagy nemtörődömsége, és nem a gazdasági kényszer okozza a munka összehalmozódását, másrészt itt éjjeli munka helyett, több ideiglenes segéd munkás felfogásával is lehet segíteni. Egyébként a rövid szállítási határidőkre vonatkozólag megjegyezzük, miszerint méltányos, hogy a vevők, a kik maguk késték, türelmesek legyenek, de ha nem lennének is, a törvény kikényszeríténé ezt a türelmet.

50. Sokan elismerik ugyan az éjjeli munkának a munkásra gyakorolt káros hatását és elvben helyeslik a törvényes eltiltást, de gyakorlatban kivihetetlennek tartják, mert a nemzetközi verseny kényszerít számos gyárat éjjeli munkára, így például hazai üvegyárainkban azért alkalmaznak éjjel fiatal munkásokat, mert az osztrák (!) kereskedelmi miniszter 1885 május 27-én kelt rendelete ugyanezt a csehországi gyárokra nézve megengedte. Ezen ellenvetésre csak azt feleljük, hogy az éjjeli munkának nemzetközi egyezmény alapján való eltiltására épen ez egyike a legfontosabb indokoknak. Motte francia képviselő szerint a francia szövő-, fonógyárak éjjeli munkája szintén csak akkor szüntethető meg, ha Belgium és Németország is eltiltják azt.

51. Vannak oly cikkek, melyek könnyen vannak megromlásnak kitéve, például halak, konzerv, stb. Ilyenekre nézve szükségesnek tartják az éjjeli munka megengedését, a mi sok esetben indokolt is.

52. Áttekintve az ezen fejezetben felsorolt ellenvetéseket, hivatkozhatunk számos közgazdászra, valamint az 1900. évi párisi munkásvédő kongresszusra, melyen számos, a törvények alól kivételt képező munkaágról kimutatták, hogy éjjeli munka nélkül is fennállhat. Hogy csak a legfontosabbat említsük: nélkülözhető az éjjeli munka a fehérneműtisztítóknál (Webb szerint), a fonó-szövőiparban (Kuzmány, Leblanc, Motte, Webb szerint), a fűrésztelepeken (Kuzmány), a napszámosokra vonatkozólag (Arit), a papíráru-gyárakban (Laporte), a ruházati iparban. (Laporte, Roehrich), a tégláégetőkben (Kuzmány), üvegyiparban (Somogyi),

a vas- és gépgyárakban (Kuzmany szerint). Ha ezek után idézzük még Mandello idevágó kijelentését (lásd i. m. források közt), mely szerint az éjjeli munka csak ott jogosult, a hol az üzem folytonosságából folyik, nem pedig ott, a hol tisztán nyereségvágyból ered, úgy az éjjeli munka törvényes szabályozása ellen felhozott érvekből alig tartható fenn több, mint a folytatólagos üzemek és a romlandó áruk számára megállapítandó kivételek.

3. A munka szabadságát vitató érvek.

53. Vannak egyének, a kik talán helyesnek és hasznosnak találják az éjjeli munka megszüntetését, de ragaszkodva a szabadelvű közgazdasági iskola tanaihoz, azt állítják, hogy nincs jogunk a munkás szabadságát törvényesen korlátozni, még akkor se, ha ez hasznára volna. Ily értelemben beszél Spencer is a munka-szabadságról és a szerződési szabadságról. Miután itten tisztán elvi ellentétekről van szó, ezek vitatkozásaiba bele nem mehetünk, de hivatkozunk a III. fejezetre (27—31. pont), melyben ebből a szempontból is tárgyaltuk a kérdést, és bebizonyítottuk, hogy a törvényesen rendezett munkaviszonyok között élő munkás szabadabb, mint az, kit a létért való küzdelemben senki és semmi nem támogat.

54. Szoktak még egy gazdasági érvet is felhozni az éjjeli munka szabadsága mellett, tudniillik, hogy számos iparágban csak időszakos munka van, mely alatt a munkásnak a szünetelés idejére is meg kell keresnie kenyerét. Már most erre csak úgy képes, ha szabad neki a munkáját éjjel-nappalra kiterjesztenie. Erre nézve megjegyezzük, először, hogy az éjjeli munka teljes eltiltása kisebb arányban szállítaná le a munkabért, mint a mennyivel a munkaidő megrövidült, másodsor hogy a munkások szövetkezés útján biztosíthatják, kivívhatják maguknak a létminimumot, harmadszor: ha az eddigi munkások veszténének is keresetükből, de viszont (több munkaerő lévén szükséges) munkanélküliek munkát kapnának (a munkabérialap ugyanaz maradna).

VI. A nők éjjeli munkájának kivételes törvénnyel való szabályozása ellen felhozott érvek és azok bírálata.

55. A nők éjjeli munkájának eltiltását ellenzők, [eltekintve azoktól, akik a tilalmat ugyanolyan érvekre hivatkozva tartják indokolatlannak, melyeket a férfimunka szabályozása ellen felhoznak és melyekkel már fentebb (V. 1. 2.) foglalkoztunk is 3 csoportba oszthatók. Vannak olyanok, a kik általában indokolatlannak tartják a tilalmat és csak a fiatal munkásnőkre kívánják alkalmazni. A második csoportot képezik azok, a kik csakis az anyák éjjeli munkáját kívánják eltiltani, míg végül a harmadik csoport azért ellenzi a kivételes törvénnyel való szabályozást, mert nem akarják a nő munkajogát veszélyeztetni és

nem akarnak segédkezet nyújtani azoknak, a kik kenyér irigységből vagy maradiságból a női munka teljes megszüntetését kívánják a szabályozás által elérni.

1. A fiatal munkásnőkre vonatkozó kivételes tilalom érvei.

56. A fiatal munkásnőkre vonatkozólag ma már majdnem minden állam kivételes szabályokat állapított meg, melyek által részben nevezettek iskoláztatását akarja fejleszteni, másrészt a túleröltetés ellen akarja őket megvédeni, Mindazáltal a fiatal munkásnők éjjeli munkájának tilalma is talál ellenzőkre. Éjjeli munkájok érdekében különösen azt hozzák fel, hogy a fiatal munkásnőnek, ha tanult munkásnő akar lenni, ismernie kell a szakmájába vágó üzem minden fajtát, tehát az éjjeli munkát is, hivatkoznak továbbá arra, hogy a fiatal munkásnők védelme az anyák (asszonyok) munkáját szaporítja (példa rá Belgium) a mit pedig még kevésbbé tartanak kívánatosnak.

57. Fentiekre nézve megjegyezzük, hogy a tanulás nem képezhet jogcímet arra, hogy valaki egészségét veszélyeztesse, s hogy ha valaki a nappali munkát már megtanulta, úgy az éjjeli munka nem fog olyan különbségeket felmutatni, melyeket a munkásnő rövid idő alatt el ne sajátíthatna. Nem mulaszthatjuk azonban el, hogy itt ne reflektáljunk Arlt-nak e kérdésben felhozott érvére, mely szerint a nők többsége úgyis csak tanulatlan segédmunkás marad, s ezért nincs is szükségük tanulásra. Ezt a véleményt a leghatározottabban visszautasítjuk, mert éppen a nők tanulatlansága és alacsonyabb munkára való alkalmazása az egyik oka a női keresetviszonyok siralmas voltának s a férfi munkabérek lenyomásának, melyen éppen a nők tanításával lehet és kell is segíteni. Egyebekben pedig a fiatal munkásnők munkájának eltiltását szükségesnek tartjuk, mert a fiatal munkások munkája azok fejletlen szervezetére úgyszólván kivétel nélkül káros s másrészt a mai társadalmi berendezkedésünk szerint csak ritka esetben feltétlenül szükséges, mert az, a ki a fiatal munkást addig eltartotta, többnyire még 1—2 évig is eltudná tartani.

58. A kor határát a meddig a munkásnőknek az éjjeli munka tiltva van, a legtöbb állam különbözőképen állapítja meg. Az angol törvény 18 évig védi a fiatal munkásnőt az éjjeli munka ellen, a spanyol 14 évig. Ezen nagy eltérések oka az éghajlati viszonyokban is keresendő: délen az ember korábban fejlődik. Az 1890. évi berlini munkáskongresszus 20 évig kívánta a védelmet kiterjeszteni, a mihez azonban hazai szempontból, de általában sem csatlakozhatunk. Mi a 16 évet tartjuk a helyes korhatárnak, mert a 16 éves munkásnő (a ki Magyarországon már házasságképes is) elég érett már a legtöbb munkára, nem is szólva arról, hogy munkájuknak eltiltása nem egy családot egyetlen kenyérkeresőjétől fosztaná meg.

2. *Az asszonyokra vonatkozó kivételes tilalom érvei.*

59. Azoknak, a kik a női munkát a férfimunkával azonos szabályok szerint kívánják megítéltetni, azonban az anyák (asszonyok) munkájára vonatkozólag igazoltnak találják a kivételes törvénnyel való eltiltást, főérveik, (lásd még II. és IV. fejezet) hogy az anyák éjjeli munkája tönkreteszi a családi életet, mert a nő nem vezethet háztartást (nem főzhet), nem nevelheti gyermekeit, sőt nem is gondoskodhatik róluk, a mi a gyermekek elzüllését, sőt azok nagyobb halandóságát is vonja maga után.

60. A mi az ezen érvelésben hallgatagon kifejezett tételt illeti, t. i. a fiatal munkásnők teljes védtelenségét, erre nézve már az előző fejezetben megféleltünk. Magát az anyák munkáját illetőleg többféle tekintet szól a kivételes szabályozás ellen.

61. Egyrészt nem állítható, hogy az anyákat ipari munkájuk jobban megtámadja, mint a fiatal leányokat. Németország sachsenmeiningeni iparfelügyelője tapasztalta, hogy „az asszonyok s egyáltalán az éltebb munkásnők az egészségükre káros hatásokkal szemben jobban képesek az ellentállásra, mint a fiatal, még fejlődésben levő munkásnők s hasonlóképp a berlin-charlottenburgi ipartanács is azt állítja, hogy „mérsékelt gyári munka egészséges asszonynak nem ártalmas”.

62. Másrészt nem állítható, hogy a nők munkája mindig károsabb volna rájuk nézve, mint a férfimunka a férfiakra, mert vannak betegségek, melyek a férfiakat könnyebben támadják meg, mint a nőket, így az angol gyár-főfelügyelő 1898. évi jelentése szerint sokkal több férfi vált az ólommérgezés áldozatává, mint a mennyi nő, s ugyancsak ő említi, hogy izombajokban háromszor annyi férfi szenvedett mint a mennyi nő.

63. Van még egy fontos ok. A nőknek az éjjeli munkából való kivételes kizárását, eltekintve a háztartás vezetésétől, főképen a gyermek testi és lelki elhanyagolása indokolná. A mi a gyermek egészségét illeti, erre nézve meg kell jegyeznünk, hogy bár számos adat szól a mellett, hogy az anya munkája a gyermekhalandósággal egyenes arányban van, mégis meg kell emlékeznünk arról, hogy ellenkező nézetek és tapasztalatok is vannak; így Vynne Nóra angol adatokra hivatkozik, melyek szerint a gyermekhalandóság a nőmunkával nem emelkedik. Másrészt ugyancsak a gyermek egészségére nézve az apa egészsége a kiválasztás szempontjából ép oly lényeges, mint az anyáé. A mi pedig a nevelést illeti, kérdezzük, vajjon a férfi, az apa nem szükséges a gyermekneveléshez? Vajjon erkölcsi tekintetben azoknak a szemében, a kik a család régi formájának fentartására oly nagy súlyt helyeznek, nem egyformán szükséges-e, hogy az apa is, az anya is legalább az éjszakát családjá körében tölthesse.

64. De kérdés az is, hogy a hol az éjjeli munka a szülőkre nézve elkerülhetetlen, vajjon ott feltétlenül tényleg veszélyeztetve van-e a családi élet és a gyermekek jövője? Vajjon a gyermekek elhanyagolása elválaszthatatlan-e a szülők éjjeli munkájától? Nem. Az újkori tudomány megismertette velünk a differenciálódás természeti törvényét; ennek érvényesülését látjuk abban, hogy a mire azelőtt csak egy szerv volt, most több van; az állami hatalmak szétválasztásának elve, melyet a francia forradalom tűzött zászlajára, ennek a természeti törvénynek a megfogalmazása! Nos, ugyanennek a törvénynek megfelelően igyekezik a mai társadalom mindenütt és mindenre szakembereket és szakintézeteket alkalmazni. Már most kiterjed ezen fejlődés a nevelésügyre is. Az újkor, mely megfosztotta a családi házat ipari jellegétől, s kikergetve a nőt családi tűzhelyéből, a gyárba kényszerítette, ugyanígy kergette ki a gyermeket is a családi házból, melynek tanító, nevelő jellegét is nagyrészt kisajátította, hogy átadja azt az állam, a közösség által fenntartott iskolának vagy intézetnek. Egész sora az intézményeknek található már a mai államban, melyek hivatva vannak, a gyermekekkel szemben, ott, a hol ez múlhatlanul *szükséges*, a családi tanítást és nevelést pótolni; ilyenek a bölcsőde, árvaház, óvoda, elemi-iskolai napközi otthonok, benlakással összekötött tanintézetek stb. Ezen intézményekről joggal senki sem mondhatja, hogy azok a családi élet megrontói. A gyermeket a szaktudással bíró tanító vagy tanítónő, gyakran jobb emberré és jobb polgárrá neveli, mint a hogy arra, a többnyire műveletlen, a neveléstudományt nem is ismerő, a napi munkától fáradt, sokszor elkeseredett szülők képesek. Már most vajjon nem lehet-e ezen intézmények hatáskörét esetleg kiterjeszteni, vagy pedig újakat alapítani, melyek azon aránylag csekély számú gyermekről, kiknek anyja éjjeli munkában van elfoglalva, éjszaka is gondoskodnának?

3. A kivételes tilalom helytelen, mert megakasztja a haladást és veszélyezteti a nő munkára való jogát.

65. Az előbbi fejezetekben (II. és IV.) felhoztuk mindazon okokat, a melyek a nők éjjeli munkájának szabályozását indokoltá tennék, a jelen fejezet két szakaszában pedig foglalkoztunk azokkal, kik a kivételes szabályozást csak a nők egy részére kívánják kiterjeszteni. Mindent egybevetve, kétségtelen, hogy lényeges különbségek vannak a férfi- és női munka között, melyek indokoltá látszanak tenni Webb S. kijelentéseit, hogy ha már a férfiakra vonatkozólag nem lehet a szükséges szabályozást keresztülvinni, ez nem ok arra, hogy annak jótéteményeiben a nőket se részesítsük. Azonban, a mily természetesnek tűnik fel ez az elv, annyira tévútra is vezet. Ha a tilalom csak bizonyos munkaágakra (pl. csak a gyáriparra) terjedne ki, akkor a nőket a rosszabb, nem szabályozott munkaágakba (pl. kisipar, otthonmunka)

kergetné, ha pedig az összes női munka (nagyipar, kisipar és otthonmunka) szabályoztatnék, úgy a tilalom nem a terhes munkaviszonyokat, hanem nagyon gyakran magát a nőimunkát szüntetné meg, vagy legalább is lenyomná a nő munkabérét. A nők éjjeli munkájának kivételes eltiltása folytán nagyon sok munkaadó elbocsátaná őket, és pedig túlmunkánál azért, hogy a férfi- és nőmunkások különböző időben való hazabocsátása által az üzem rendes menetét zavarnia, vagy pedig a munkaidőt egyáltalán megrövidítenie ne kelljen, rendes éjjeli munkánál pedig azért, mert többnyire könnyebben szánja rá magát a nők helyett alkalmazandó férfiak bértöbbletének fizetésére, mint az addig fennállott éjjeli üzem beszüntetésére. (Ha pedig esetleg egy államban a fiatalok munkája sincs szabályozva, ott természetesen ezeket alkalmaznák a nők helyett.) Nagyon helyesen jegyzi meg Vynne, hogy a kivételes eltiltás eredményeiben éppen olyan eljárás volna, mintha meglátunk egy koldust, a ki száraz kenyeret eszik s a feletti méltatlankodásunkban, hogy ő ily rosszul táplálkozik, ki vennők kezéből a kenyeret, a nélkül, hogy mást adnánk helyette.

66. Vannak számosan, a kik kétségbe vonják, hogy a nő munkájának szabályozása ilyen következményekkel járna. Szerintük a nőmunka szabályozása a férfimunkásoknak is hasznára válik, mert azoknak munkaideje alkalmazkodni fog a nők törvényes munkaidejéhez. A nők munkabérének leszorítására és a nők elbocsátására nézve felhozzák hogy Lancashireban a nők és férfiak bére egyenlő és hogy ott vannak legjobb munkaviszonyok, mert ott van legrégebb idő óta szabályozva a nőimunka. Hivatkoznak továbbá arra, hogy a törvény csak a nők szerveztlenségét van hivatva ellensúlyozni s ugyanazt fogja megszerezni a nőnek, a mit a férfiak szövetkezéssel küzdenek ki maguknak. Azt állítják továbbá, hogy a férfi és nő munkaköre ritkán egyenlő, s így a nőket nem fogják férfiakkal helyettesíteni. Végül még arra hivatkoznak, hogy ha elvesztik is a nők ezen szabályozás által kenyerüket ez csak átmeneti állapot, mely csupán néhány ezer nőt foszt meg keresményétől, a nagy többségnek azonban áldásthozó. Egyébként szerintük a kisipar és otthoni munka egyidejű szabályozása sokat segít a dolgon, mert a gyáripar fejlesztését és így nagyobb női munkáskeresletet fog maga után vonni.

67. A lancashire-i példa nem elegendő ok a kivételes szabályozás mellett. A tapasztalás szerint a nők munkaidejének szabályozása csak ott vonja maga után a férfiak munkaidejének megrövidülését, a hol az eddigi és a törvényes munkaidő között rövidebb idő, pl. csak egy óra a különbség. Hasonlóképpen tapasztalták, hogy csak ott javul a nők munkaviszonya a törvény folytán, a hol nők vannak valamely iparban többségben, vagy a hol különböző ügyességek folytán, pl. kézügyesség, színérzés pótolhatlanok, vagy a hol nagyobb a munkáskereslet, mint a kínálat. Végzetessé válik azonban a nőre a kivételes szabályozás gazdasági válságok idején s egyáltalán a gazdaságilag még kevésbé

fejlett országokban, a hol nem a munkáskereslet van túlsúlyban, mint pl. Németországban, hanem a munkáskínálat, s a hol a munkásnők törvény okozta elbocsátása nem átmeneti jellegű, mert nincs fejlett ipar, mely őket régi munkakörük helyett újjal kárpótolhatná. *Ez áll éppen hazánkra nézve is.*

68. Ezzel válaszoltunk azoknak is, a kik a két nem különböző munkakörére hivatkoznak. De ha ott, hol a munkakör tényleg különböző, a lancashiri-hez hasonló eredmények lehetségesek is, hány ipar van, a hol a munkakör azonos! S ezeket nem lehet figyelmen kívül hagyni. Nem fogadható el az az érv se, hogy a kivételes törvényjavaslat a szervezkedés helyettesítése; az angol szervezetek a férfiaknak nem tiltják el az éjjeli munkát, csak magasabb bért kötnek ki az éjjeli munka idejére.

69. Végül még arra kívánunk példákat felhozni, hogy a törvényhozás folytán igenis elvesztik a nők a kenyerüket, mert férfiak jönnek a helyükbe. Az angol iparból vesszük példáinkat, mert itt a nőmunka már félszázad óta kivételes szabályozásban részesül. A törvénynek a nőkre gyakorolt hatása vizsgálat tárgyává tétetvén, az eredmények egyrésze az angol kék könyben, másrésze egyéb szakiratokban lett közzé téve. Lássunk néhányat ez adatok közül. A kék könyv szerint a tipográfus férfiak száma 1881—91-ig 40%-al emelkedett, míg a nők szaporodása ugyanezen időben csak 10% volt; a női munkások ezen apadása a gyártörvények következménye lévén, máris szembetűnő, hogy tíz esztendőnek a tanulsága semmi esetre sem nevezhető átmeneti állapotnak. Vagy egy másik példa: Irland egyetlen egy kerületében a nők éjjeli munkájának eltiltása 656 munkásnőt fosztott meg munkájától, a vászonfehérítéstől, mely munka sem nem terhes, sem nem egészségtelen. Hasonló lett volna az eredmény ugyan-csak Irlandban a tejtermelésnél is, melyre szintén vonatkozik a nők éjjeli munkáját eltiltó törvény, melynek kijátszása fölött azonban a hatóságok kénytelenek szemet hunyni, ha nem akarják a nőket mindennapi kenyerüktől megfosztani. Új-Zélandban a fehérműtisztítók munkaidejének szabályozása folytán a hazai munkások helyett kínaiakat alkalmaznak. Egy londoni czukorka-gyár karácsony körül számos gyermeket és asszonyt alkalmazott éjjeli munkára is. A mióta a törvény ezt tiltja, a czukorkák Japánban készülnek. Mindezek eléggé bizonyítják, hogy mindenütt, a hol a munkaszabályozás nem terjed ki, csak a munkások egy részére, a versenytársak fogják a szabályozások legnagyobb hasznát venni. A legutóbbi példa ezen kívül hathatós érv a nemzetközi egyezmények mellett, melyekről még alább lesz szó.

70. De ha a kivételes szabályozás nem is fosztja meg a nőt a munkától, mindenesetre rosszabbítja a keresetviszonyokat, a mennyiben leszállítja a munkabért. Azon munkásnő, a kinek tilos az éjjeli munka, a munkaadóra nézve veszít gazdasági értékéből, minek természetem következménye a nők munkabérének esése s a nehezebb megélhetés.

Még súlyosodik a helyzet, ha a törvényes szabályozás részben tényleg elbocsátásokkal járna, mert akkor még az elbocsátottak is lenyomják a munkabért kínálatuk által.

71. A mi végül a kisipar és az otthon-munka szabályozása által fellendülő gyáripart illeti, erre nézve megjegyezzük, hogy a gyárosok, kik a törvényes szabályozás esetén otthon-munkásaiknak költséges helyiségeket kénytelenek berendezni, még a jelenlegi munkások számát is inkább apasztják és üzem-redukcióval dolgoznak, nem hogy még azoknak a nőknek adnának munkát, a kik más üzemekből a törvény rövidlátása folytán kiszorultak.

72. Számolunk végül azoknak az ellenvetéseivel, a kik belátják, hogy a nőmunka kivételes törvénnyel való szabályozása megfosztja a nőket kenyerüktől, de a kik épen ezt tartják jogosnak, sőt ezt tekintik végcélnak. Ezek vagy mint versenytársak vagy elvből ellenzik a női munkát. (Lásd 41. és 42. pont).

73. Nem akarok arra hivatkozni, hogy a munkaadóknak sokszor rendkívül becses a női munka, főképp pedig az asszonyok munkája, így pl. Németország giesseni iparkerületnek egyik cége szerint „férjes asszonyok elvonása által az iparra végzetes csapást mérnének, mert az legmegbízhatóbb, legkomolyabb, erkölcsileg és szellemileg legmagasabban álló elemektől fosztanak azt meg.” Sőt arra sem fektetek súlyt, hogy a női munka eltüntetése, több iparágban még a férfiak munkaidejét is könnyen meghosszabbítaná; én itt tisztán a nők, a család és a társadalom szempontjából fogom ellenvetéseimet megtenni.

74. A mai kor női munkája főképp a gyárimunkának s az újkori iparátalakulásnak természetes következménye, s ennél fogva csak a nagyiparral együtt volna megszüntethető. A nő ősidők óta mindig gazdaságilag is fontos tagja volt a társadalomnak. Régi időkben a családi ház valóságos ipartelep volt kicsiben. Az újkori termelési viszonyok megfosztják a nőt a családi házban folytatott összes ipari munkáktól, melyeket a gyár sajátított ki; hogy csak néhány példát hozzak fel, a nagyipar szappant, ecetet olcsóbban és jobban állít elő, és előnyösebb feltételek mellett sző, köt, fon, mint a háziipar nehézkes eszközeivel lehetséges volna. A nő pedig ennél fogva ott áll munkanélkül, s ha tovább is részt akar venni a férfival együtt a mindennapi kenyérért való küzdelemben, ha nem akarja, hogy eddigi hivatásának elvesztésével a jövedelem is megcsappanjon, úgy kénytelen maga is belefogni az újkor munkájába, s ideg- és izomerejét, szellemi és testi képességét a házon kívül érvényesíteni. Ezen viszonyokra való tekintettel mondja Pierstorff, hogy a nőimunka terjedésének elősegítésével „részben csak azt adjuk vissza a nőknek, a mit a fejlődés folyamán tőlük elvettünk.” A nőnek, tehát azért kell dolgoznia, hogy kenyerét ép úgy megkereshesse, mint azelőtt; más szóval ez azt is jelenti, hogy a nőket a szükség kényszeríti a munkára. A németek alapos és gondos iparfelügyelete bő adatokkal szolgálhat nekünk ennek bebizonyítására.

75. A badeni iparfelügyelő a következőket mondja: „a hol az egyes iparágakban a férfiak keresete általában, vagy a hol csekély munkabérral levő iparban egyes kiválóbb munkás munkabére egy család eltartására elegendő, ott a nők nem gondolnak arra, hogy gyárba menjenek.” A szász iparfelügyelő 1899. évi jelentésében pedig olvashatjuk, hogy egy szövőgyárban, mely 279 nőt foglalkoztat, 51 nő tavasszal felmondott, mert abban az időben férjeik (építőmunkások) ismét munkába állottak. Liegnitzben a gyári munkásnők megkérdezte, hogy miért dolgoznak, a válasz volt:

- a) mert a férj keveset keres..... 50%-nál
- b) hozzátartozóik támogatása végett..... 1%
- c) mert a férj beteg vagy rokkant 2%
- d) mert a férj meghalt 18%
- e) mert a férj a háztartásba semmit nem ad ... 8%
- f) hogy könnyebben megélhessen..... 17%
- g) hogy megtakarítson valamit 4%

Aachenben a férjes munkásnők 88%-a dolgozik azért, mert a férj keresete kevés. Csak kivételes eset, hogy egy nő szabadságának, önállóságának megóvása végett dolgozzék. Ha meggondoljuk, hogy még a megtakarítás is nagyon könnyen válhatik szükségessé, pl. betegség, öregkor, vagy akár férjhezmenés esetén, úgy be kell látnunk, hogy a női munkát csak a szükség szüli, s ennél fogva elbírálásnál is csak az lehet az egyedüli mérv, vajjon megfelel-e a szükségnek vagy sem. Ebből a szempontból fogjuk tehát megadni a feleletet.

76. Tarthatatlan az az állítás, hogy a férjes asszonyok többsége munkájával annyit sem keres, mint a mennyi kiadást okoz, vagyis veszteséggel dolgozik, mert képtelenség, hogy a nők ezrei és tízezrei egy gazdasági balhiedelemtől elvakítva, mintegy tébolyban évről-évre dolgozzanak, izzadjanak, sorvasszák magukat, csakhogy pénzt veszítsenek!

77. A mi az asszonyi munka eltiltásának család-erkölcsi előnyeit illeti, ez az ellenvetés sem tartható. Igaz ugyan, hogy a férjes, főképp sok gyermekkel bíró nőkre különösen nagy szükség van a családban, de éppen ezeknek családjában van a legnagyobb ínség. Minél több a gyerek, annál inkább kell az asszonynak is munkába állnia, hacsak a férje nem keres annyit, hogy az egész családot eltarthassa.

78. Idézem itt az általános okokat, melyeket a giesseni iparfelügyelő hozott fel az asszonyok gyári munkájának eltiltása ellen.

a) A férfiak keresménye nem állandó és nem elég biztos, sokszor nem is elég magas.

b) Az asszony kizárása a gyárból még nem adja őt vissza a gyermekeknek és családjának, mert ha rá van szorulva, akkor máshol fog munkát keresni (házon kívül, vagy pedig otthon munkával).

c) A nő kizárása által még az sincs biztosítva, hogy azontúl egészségesebb munkát fog végezni.

d) Könyörületlenség volna az önérzetes, a törekvő asszonyokat az önálló kereset örömétől, s az aggkor idejére való megtakarítás lehetőségétől megfosztani.

e) . . . Sok nő a család legjobb támasza . . . a ki munkájával biztosítja a családot a férj halála vagy munkanélkülisége idejére.

79. A mi a lányok munkáját illeti, a giesseni jelentés (78. p.), mely a munkábaállás parancsoló okait kimutatja, rájuk is vonatkozik, miután az ott alkalmazott munkásnőknek több mint 50%-a hajadon. A lányok munkájánál a többi sok kényszerítő ok mellett még egy fontos van, tudniillik dolgoznak hozomány megszerzése végett is. Más eset, midőn a munka mintegy a házasság előfeltétele. Itt a szegény nőnek munkaereje valósággal a hozománya, a mennyiben a házastársak közös munkája képezi a vagyonalapot, melyre családalapítás alkalmával építenek.

80. A mi a hajadonok munkája ellen felhozott érvet illeti, tudniillik, hogy házonkívüli munkájuk által elvesz számukra a család erkölcsi jelentősége, erre nézve megjegyezzük, hogy az olyan család, mely semmi örömet, jót, nem ad, melyben csak úgy lehet az embereket megtartani, hogy őket a külvilág elől elzárjuk, de, melynek vonzereje nincs, szocialis és erkölcsi jelentőséggel nem is bírhat. Egyedül a jólét és műveltség, melyeket künn a nagyvilágban munka és tanulás által szerezzünk meg s otthon érvényesítünk, ezek teszik a családot becsessé, munka után pihenővé és ezek adnak neki is erkölcsi jelentőséget.

81. Vessük még most fel a kérdést, mi lenne, ha a reakció győzne, ha sikerülne a nők munkáját egyáltalán eltiltani? Vajjon jobb dolguk volna a nőknek, mint ma? Mi volna sorsuk? Mi volna a következménye annak, ha a munkára ráutalt nőket eltiltanák a munkától? A maradiak nem akarják látni a néma, iszonytató harcot, melyet a nők ezrei a mindennapi kenyérért és a tisztességért folytatnak; az elbukottak jajszava fülökbe nem hat! Csak, ha majd a statisztika rideg betűi papírra vetik a holtak számát, ha majd kezükbe kerül az öngyilkosságok, a lopás, az erkölestelenség szomorú bűnös krónikája, akkor fognak majd — már későn — feleszmélni, hogy jóakarattal azokat a kik dolgozni akartak, beletaszították a haláltorkába, az elzüllés, a bűn fertőjébe !

82. Nyomor, szenvedés, inség talán éhhalál vagy pedig az erkölcsi bukás volna osztályrészük. Erre példát felhozni szinte felesleges. Utalok a német birodalmi kormány, Parent Duchatelet, Bebel, Bolton, Braun, Frankenstein, Schumacher, stb. stb. adataira. Hogy csak néhányat idézzek:

Parisban (Parent Duchatelet szerint) 5000 nő közül 1140 nyomor miatt, 1250 mivel szüleit elvesztette s vagyona nem volt, 80 szegény szüleinek eltartása céljából, 1400 mert kedvese elhagyta, 400 miután katonák Parisba csábitották, 250 pedig, mert szeretője áldott állapotban hagyta el, lett kéjnévé.

Breslauban (Frankenstein szerint) a bérvizonyok rosszabbodása folytán 1866—1882-ig a kéjnök száma 731-ről 1540-re emelkedett, s ha ezen számokat a városi lakossághoz viszonyítjuk, úgy gyarapodásuk 20%-ot tesz ki.

Legvilágosabb példa azonban, hogy Bolton angol rendőrfőnök szerint 1865-ben a pamutkrízis idején a kéjnök száma egy év alatt annyit szaporodott, mint az előző 25 év alatt összesen.

83. A női munka eltiltásának egy másik következménye volna még a törvényes házasságok apadása is. Következik az úgy az általános, mint csupán az asszonyokra kiterjedő tilalomból. Az utóbbi azokat a szülőket, a kik csak együttes munkájukkal képesek a családjukat fentartani, direkte vadházasságra biztatná, hogy így az asszonynak, mint a törvény előtt hajadonnak szabad legyen a munka. Az előbbi ezenkívül még azon lányok előtt is elzárná a házasságot, a kik munkájukkal csekély hozományra szert téve, férjhez mehetnének.

84. Mindezekből következik, hogy az erkölcstelenség és kéjrendszer terjedése a nő keresetképességével fordított arányban van, vagyis minél kevesebb önálló vagy munkájára utalt nőnek van keresete és minél alacsonyabb ez a kereset, annál jobban terjed a kéjrendszer, melyből munkahiján a nők magukat fentartani vagy csekély kereset esetén azt kiegészíteni kénytelenek.

85. Nem mulaszthatom még el, hogy ne szóljak azon foglalkozásokról, melyek a nők ipari és főleg gyári munkájának eltiltása esetén, mint par excellence női foglalkozások hivatva lennének a nő munkaképességét lekötöni. Az az eredeti ugyanis, hogy ezen par excellence női foglalkozások úgyszólván kivétel nélkül rendkívül káros, sőt romboló hatással vannak épen a női egészségre. Ilyen „nőies” foglalkozás a gépvarrás, mely a szemeket rontja s a görnyedés és por által a tüdővéaszt mozdítja elő, melyek iránt épen a nő fogékonyabb, mint a férfi; ezenkívül specziális női bajokat is okoz. Egy másik „nőies” foglalkozás csipkekészítés; hogy ez mennyire káros, mindenki előtt ismeretes; a munkásnők vakító szövevvel való dolgozását, nagyon gyakran szemük világával fizetik meg; Csehország némely falvaiban, így Sedlitzben és Drosauban — miként Arít említi — ezen munka már az egész nemzedék elkorcsosulását vonta maga után, beteggé tévén az anyák által a gyermekeket is. A női kézimunkák szintén idetartoznak. A „Budapesti Orvosi Kör” 1899-ben dr. Katona indítványára, két szavazat híjján, egyhangúlag kimondta, hogy a női kézimunka kötelező tanítása az iskolákban eltörrendő, mert a női egészségre szerfelett veszélyes. Indokul dr. Sümegi felhozta, hogy a harisnyakötés a mellkast összeszorítja, dr. Schächter, hogy a gerincz elferdül a kézimunkától stb. S a nők gyári munkájának ellenzői még ezekkel a foglalkozásokkal akarják a nőket boldogítani!

VII Tételek.

1. Érvek.

I. Az éjjeli munka a mai munkafeltételek mellett veszélyezteti a nő egészségét, megbontja családi életét és aláássa ellenállási képességét, melyre jobb munkafeltételek kiküzdéséhez szüksége van.

II. Az éjjeli munkával járó bajok leggyökeresebben orvosolhatók, ha az éjjeli munka eltiltatik mindazon üzemekben, melyekben az az ipar illetve kereskedelem természete, vagy az üzem folytonossága következtében nem nélkülözhetetlen.

III. Az éjjeli munkának számos hátránya nincsen magával az éjjeli munkával összeforva, hanem csakis azon rossz munkaviszonyokkal, melyek közt manapság a munka történik; ebből következik, hogy ott, a hol az eltiltás lehetetlen, a munkaviszonyok javításával is célzott lehet érní.

IV. A szabályozásnak ki kell terjednie a kisiparra és lehetőleg az otthonmunkára is, mert különben a munkások a szabályozott iparokból ezekbe tódulnak, hol minden törvényes védelem híjján teljesen ki vannak szolgáltatva a munka káros következményeinek.

V. A nők éjjeli munkájának kivételes, csak a nőkre vonatkozó törvénnyel való szabályozása helytelen, mert a nő versenyképességének megszorításával veszélyezteti annak munkajogát.

VI. Miután az éjjeli munkának hátrányai kevés kivétellel a férfiakra is ugyanoly káros hatással vannak, mint a nőkre, ő miután így a férfiak éjjeli munkájának eltiltása is teljes mértékben indokolt, ennél fogva az éjjeli munka mindkét nemnek törvényesen eltiltandó, mert csakis így lehet elkerülni a kivételes, csupán a nőkre vonatkozó törvény káros hatását.

2. Javaslat.

VII. Az éjjeli munka a 16 éven aluli mindkét nembeli ifjúságnak eltiltandó.

VIII. Úgy a rendes éjjeli munka, mint az éjjeli túlmunka mindazon kis- és nagyipari üzemekben, valamint kereskedelmi vállalatokban, melyekben azt az üzem folytonossága, vagy természete nélkülözhetlenné nem teszi, mindkét nemnek eltiltandó.

IX. A munkaadó és a munkás, a ki nappali munka után otthon leendő befejezése végett munkát ad, illetve vesz át, szigorúan megbüntetésendő.

X. Az otthon-munka törvényesen szabályozandó.

XI. Azon iparban, a hol az éjjeli munka nélkülözhetetlen, hetenkénti váltás 3 munkás-csoporttal, tehát 8 órai munkaidő, és az éjjeli munkának a nappalihoz képest legalább 50%-val magasabb díjazása rendelendő el.

XII. Éjjeli munkába járó anyák kívánságára, ha a kérelmet beterjesztő anyák 12 éven aluli gyermekeinek száma bizonyos, meghatározandó magasságot elér, a község vagy város legyen köteles (az érdekelt munkaadók vagyoni megterhelése mellett) gyermekmenhelyet felállítani, melybe a kérelmezők 12 évnél fiatalabb gyermekei ingyen felveendők.

XIII. Éjjeli munkánál az iparrendészeti és egészségügyi intézkedések megszegése még egyszer oly súlyosan büntetendő, mint egyébként.

XIV. Miután az éjjeli munka által okozott túlerőltetés, kimerülés és műveletlenség megszüntetését első sorban a rossz bérviszonyok akadályozzák, ennél fogva a munkásnőknek feltétlen gyülekezési és egyesülési joga, mint a mely egyedüli eszköz jobb bérviszonyok kiküzdésére, törvényben biztosítandó.

XV. Miután több állam némely iparágban azért nem szabályozhatja az éjjeli munkát, mert a szabályozott ipar más államok hasonló, de szabályozatlan iparával nem állja ki a versenyt, ennél fogva sürgősen szükséges, hogy a munkások éjjeli munkájának szabályozása érdekében nemzetközi meg egyezés jöjjön létre.

Jegyzetek a VII. fejezethez.

Ad I. V. ö. 9—24. pont.

Ad II. V. ö. 25—36. 43—54. pont.

Ad III. V. ö. 60—64. pont. — Nem megfosztani kell a nőt a munkától, hanem azt elviselhetővé kell számára tenni. Nem a munka, hanem a munkaviszonyok ellen kell a nőt megvédeni. Hogg Edith az angol betegpénztáraknál beírt munkásnők nagyobb betegedési arányát (1. 23. p.) annak tulajdonítja, hogy betegen is dolgoznak (pl. közvetlenül szülés előtt.), nem pedig a munkának magának. Hogy mennyire javíthatók a munkaviszonyok, az egészségügyi intézkedések által, erre nézve jellemző, hogy a németországi fürthi tükörgyártásban a munkaidő megrövidítése, a munkahelyiségek egészségessé tétele és jobb bérfizetés következtében az idült higany mérgezések egészen megszűntek. Hasonlókép Németország giesseni kerületében

az iparfelügyelet hathatósabbá tétele az ólommérgezés megszüntetését eredményezte. Ezen tételt illetőleg meg kell jegyez-
nem, hogy a szakirodalomban kevés kivétellel csak két
álláspontot ismernek: vagy pártolják a munkaszabályozást,
vagy elvetik. Szerző már 1899-ben »A Női Munka« című
tanulmányában utalt arra, hogy van egy középút, a mennyiben
»nem a nők (anyák) munkája, mint inkább a mai rendetlen,
egészségtelen munkaviszonyok a veszély okozói« tehát ezeket
kell javítani. Hasonló hang emelkedett fel újabban (1902) a
német irodalomban, hol Fürth Henriette (i. m.) állítja fel ugyan-
ezen tételt és bő adatokkal támogatja.

Ad IV. V. ö. 34. 36.

Ad V. V. ö. 65—85.

Ad VI. Tétéleinket számos hasonló véleménynyel és ugyan-
ilyen irányú törvénynyel támogathatjuk. A női munka kivételes
szabályozása ellen főképp Nyugoteurópában nagyon sokan állást
foglaltak. Angliában a Womens Liberal Federation, a Freedom
of Labour Defence című egyletek, Franciaországban a Congrès
des Oeuvres féminines és a Congrès du droit des femmes (mind-
kettő 1900-ban) protestált ellene, hogy a nőket a férfiakkal
való egyenlőség helyett a gyermekvédő törvények oltalma alá
helyezzék, mint a hogy ezt Asquith angol belügyminiszter maga
is beismerte. Számos állam nem tartotta eddig indokoltnak a
női munka kivételes szabályozását, így Belgium, Hollandia,
Magyarország, Norvégia, Olaszország, Svédország, melyek csakis
a fiatal munkásnőkre vonatkozólag hoztak védőtörvényeket.
Hivatkozunk a francia iparfelügyelőkre, a kik egyhangúlag
az éjjeli munka általány eltiltását indítványozták, továbbá a
Parisban 1900-ban tartóit nemzetközi törvényes munkásvédő
kongresszusra, mely mindkét nem éjjeli munkájának egyhan-
gúlag ellene nyilatkozott. Ugyanott Millerand miniszter kijelen-
tette, hogy az éjjeli munka a mai termelési rendszer leg-
fájdalmasabb fekélyei közé tartozik. A felszólaló szakemberek
az éjjeli munka eltiltását követelik, így Bonnard, Hirsch,
Jay, Keufer, Kuzmany, Laporle, Motte, Pic, Pourcines, Schir-
macher. Végül számos állam, ha az éjjeli munkánál nem
is, de a munkaidő szabályozásnál keresztül vitte a két nem
|egyenlőségének elvét, így Ausztrália több állama, Ausztria,
Franciaország, Egyesült-Államok több állama és Svájc
számos kantonja a férfiak és nők munkaidejét egyformán
szabályozták és így legalább mindkét nem éjjeli túlmunkája

elé ugyanazon akadályokat állították. A német törvény, mely csak a nők éjjeli munkáját tiltja, felhatalmazta az államtanácsot, hogy a férfiak éjjeli munkáját is eltilthassa ott, a hol a munkaidő túlságos hosszúsága az egészséget veszélyezteti. Legfigyelemreméltóbb azonban az 1900. évi márczius 30-iki francia törvény, mely csakis azon iparokra vonatkozik, *melyekben férfiak és nők együtt dolgoznak*, s azok munkaidejét 10 órában állapítja meg. Kedvező jelet látunk abban a jövőre nézve, hogy az összes törvényhozások közül éppen a legutóbb intézkedő helyezkedett ily nyilvánvalóan az általunk is elfoglalt álláspontra.

Ad VII. V. ö. 56—58 p. — A 16 évet azért tartjuk ajánlatosnak, mert ezt a forró égőv alatti államok is elfogadják, egyébként pedig ez a korhatár fölfelé nem volna kötelező, csak minimum, a melyet bármely törvényhozás emelhet.

Ad VIII. V. ö. 25—36 p.

Ad IX. V. ö. 36 p. — A munkának a gyárból való hazavitele Zürichben büntetés terhe alatt tilos.

Ad X. Bár a szabályozás mikéntje nem tartozik tárgyunk körébe, mégis megemlítünk néhány ide vonatkozó javaslatot. A párisi Törvényes Munkásvédő Kongresszuson Pourcines követelte az éjjeli otthon-munka eltiltását, az irodalomban pedig úgyszólván mindenki, a ki csak foglalkozott e kérdéssel hasonló eredményre jutott. Egyébként az otthonmunka törvényes szabályozására már megtörtént az első lépés Ausztráliában, Viktória államban, a hol Peacock miniszter 1895-ben törvényjavaslatot nyújtott be a felső-ruhakészítők otthon-munkájának szabályozására, mely szerint otthon munkások csakis engedély mellett foglalkoztathatók és engedély csakis azoknak adható, a kik keresetre vannak utalva és valamely okból lakásukhoz lekötve. Weber német szociálpolitikus javasolja, hogy csak a jelenleg otthon dolgozóknak adjanak engedélyt, új engedélyt pedig többé senkinek se adjanak, miáltal az otthon-munka lassankint megszűnnék.

Ad XI. Az éjjeli munka általában fárasztóbb lévén a nappalinál, itt rövidebb munkaidő állapítandó meg. A magasabb díjazás azért követeltetik, hogy egyrészt a munkásnak vagy munkásnőnek meg legyen adva a lehetőség a jobb táplálkozásra, minthogy a rossz táplálkozás leginkább növeli az éjjeli munka egészségügyi hátrányait, másrészt, hogy az okozott túlkiadásokat, p. gyermekfelügyelet stb. könnyebben fedezhesse. A párisi Törvényes Munkásvédő Kongresszuson Bonnard az éjjeli munka

kétszeres fizetését javasolta. Irodalmunkban Mandello (i. m.) ugyanez elveket pártolja. Az angol munkásegyletek nem is kívánják tagjaiktól, hogy az éjjeli munka ellen okvetlenül küzdjenek; megelégszenek azzal, hogy egy, a nappalinnál magasabb bérfokozatot állapítsanak meg a számukra.

Ad XII. V. ö. 14. és 62. p. — A gyermekmenhelyek felállítását mindazok pártolják, a kik a női munka káros hatásának megszüntetésével foglalkoznak. B pontban a legellentéteesebb irányok találkoznak. A szociáldemokrata Braun Lily (i. m.) és Fürth Henriette (i. m.) a radikális feminista éppen úgy hívei ez eszmének, mint Pierstorff Julius, a nagytudású, feminisztikus szempontból konzervatív szociálpolitikus.

Ad XIII. V. ö. 14. és 62. p.

Ad XIV. V. ö. 12. p. — Miután a gyülekezési és egyesülési jog, melyet Széli miniszterelnök is törvényben biztosítandónak jelentett ki, azoknak legszükségesebb, a kik a legrosszabb életviszonyok közt élnek, ennél fogva e tételre itt különös súlyt helyezünk.

Ad XV. V. ö. 50. p. — A legtöbb államban a munkásvédelem intézkedéseinek egyrésze azért nem igtatható törvénybe, vagy azért nem vihető keresztül kellő szigorral, mert különben az illető ország ipara nem versenyezhetne a külfölddel. így üveg-gyárainkban azért alkalmaztak törvény ellenére fiatal munkásokat éjjeli munkára, mert az osztrák kereskedelmi miniszter azt az osztrák iparnak megengedte; tehát a külföldi rendelet a verseny folytán befolyásolja, megakasztja a hazai munkásvédelmet! Hasonló hangok emelkednek Franciaországból. A francia iparfelügyelők mindnyájan megegyeznek abban, hogy nemzetközi megegyezés híján céltudatos munkásvédelem lehetetlen. Ugyanezt állította a Törvényes Munkásvédő Kongresszuson Pic francia tanár, valamint Motte képviselő is.

Végszó.

A hol csak lehet, mindkét nem éjjeli munkájának eltiltása, a hol pedig ez kivihetetlen, ott a munkaviszonyok javítása legyen célunk. Óvakodjunk az oly intézkedésektől, melyek segíteni akarják a nőt, valójában pedig, megfosztva őt munkájától: nyomorba, inségbe, bűnbe kergetik. Ne tartsunk azokkal, a kik szembe akarják állítani a kazán tüzével a konyha tüzét, a villámfényvel a mécset, s a kik azt hiszik, hogy sikerülni fog nekik a terebélyes fából újra gyenge csemetét csinálni. A mara-

diság szelleme tölti el ezeket; leköti őket a múlt, mint a bibliabeli Lót feleségét az elhagyott város, s míg a többiek tovarohannak az élet útján a szabadulás felé, ők ott maradnak, a múltra szegzett tekintettel, megkövültén, mígnem fejük felett összecsapnak az elmúlás hullámai . . .

Források.

1. Arbeiterinnen Zeitung. Wien. Jahrg. 1902 u. 1903.
2. Arit Ilse: Die gesetzliche Nachtarbeit der Frauen in Österreich. Wien, 1902.
3. Bebel August: Die Frau und der Sozialismus. Stuttgart, 1896.
4. Braun Lily: Die Frauenfrage. Leipzig, 1901.
5. Bulley & Withley: Women's Work. London, 1894.
6. Cauer Minna; La question des ouvrières en Allemagne (Revue de Morale Sociale No. 9.). Paris, 1901.
7. Csizmadia Sándor: Nők az igában. (Czikksorozat. Népszava.) Budapest, 1902.
8. Fenyvessy József: Munkaidő. (Közh. Ismeretek Tára II.) Budapest, 1901.
9. Ferrière Louis: Women & Economics by Charlotte Perkins-Stetson. London, 1900. (Eev.d.Mor.Soe.No.8.)Paris, 1900.
10. Földes Béla: Társadalomgazdaságtan. Budapest, 1899.
11. Fürst Henriette: Die Fabrikarbeit verheirateter Frauen. Frankfurt, 1902.
12. Frankenstein Kuno: Lage der Arbeiterinnen in den deutschen Grossstädten. Leipzig, 1888.
13. Gaál Jenő: A nemzetgazdaságtan rendszere. Budapest, 1899.
14. Gnauck Kühne Elisabeth; Lage der Arbeiterinnen in der Berliner Papierwaaren-Industrie. Leipzig, 1896.
15. Herkner: Frauenbewegung und Arbeiterinnenschutz. (Aus den Vorträgen der Pestalozzi-Gesellschaft.) Zürich, 1902.
16. Hogg Edith: Legislation ouvrière et protection du travail féminin. (Eev. d. Mor. Soc. No. 3.) Paris, 1899.
17. Ihrer Emma: Die Arbeiterinnen im Klassenkampf. Hamburg, 1898.
18. Ipartörvény. (1884: XVII. t.-cz.)
19. Lichtenberger Andre: Congrès international pour la protection legale des travailleurs. (Musée Social. No. 8.) Paris, 1900.
20. Mac Donald Margaret: La femme dans l'industrie. (Rev. d. Mor. Soc. No. 1.) Paris, 1899.
21. Mandelló Gyula: Munkásvédelem. (Közh. Ism. Tára. III.) Budapest, 1901.
22. Máday Andor: A női munka. Budapest, 1899.
23. Montefiore Dora: Legislation spéciale du travail des femmes en Angleterre. (Rev. d. Mor. Soc. No. 9.) Paris, 1901.

24. Népszava Naptár. Budapest, 1902.
25. Niedner Marie: Die Schneiderin, aus Büttner etc. Frauenberufe. Leipzig, 1902.
26. Női munkásértekezlet, Budapest, 1903 febr. 1. és 2.
27. Pierstorff Julius: Frauenarbeit. (Handwörterbuch der Staatswissenschaften von Konrad.) Jena, 1896.
28. Pierstorff Julius: Frauenarbeit u. Frauenfrage. Jena, 1900.
29. Pierstorff Julius: Frauenbewegung und Frauenfrage. Göttingen, 1879.
30. Posada Adolfo: La loi espagnole sur le travail des femmes et des enfants. (Rev. d. Mor. Soc. No. 7.) Paris, 1900.
31. Koehrich H.: La question du gagne-pain de la femme. Geneve, 1897.
32. Salomon Alice: Die Arbeiterinnenschutzgesetze in den europäischen Kulturländern. (Neues Frauenleben I.) 1903.
33. Schirmacher Käthe: Salaires et Misères de femmes par le comte d'Haussouville. (Eev. d. Mor. Soc. No. 7.) Paris, 1900.
34. Schirmacher Käthe: Le travail des femmes en France. (Musée Social.) Paris, 1902.
35. Somogyi M.: Szociálpolitikái tanúim. Bpest, 1900.
36. Spencer Herbert: The principles of ethics. London, 1900.
37. Vynne Nora: Liberté du travail. (Eev. de Mor. Soc. No. 7.) Paris, 1900.
- Webb Sidney: Women & the factory acts. London, 1896.
39. Wohnungs u. Gesundheitsverhältnisse der Heimarbeiter in der Kleider- und Wäscheconfection. (K. k. Arbeitsstatistische Amt.) Wien, 1901.
40. Zetkin Klara: Arbeiterinnen und Frauenfrage der Gegenwart. Berlin, 1893.

IMPERIALIZMUS ÉS RABSZOLGASÁG.¹

»Adjátok meg magatokat! Mi vagyunk az urak és ezt meg fogjuk nektek mutatni!« Ezek a szavak fejezik ki azt az érzelmet, mely az angol nemzetet a búr köztársaságokkal szemben való eljárásában vezeti. És ez az érzelem az, mely, határozottan kidomborodva ebben az esetben, határozatlanul áthatja azt a politikai érzést, mely ma mint imperializmus nyilvánul. Nemcsak a szó eredete, de minden használata és asszociációja is az uralom és a neki megfelelő alárendeltség fogalmát feltételezi. Más egyének és közönségek tényleges vagy lehető fékentartása szükségkép befoglaltatik ebben a fogalomban.

Vannak emberek — fájdalom, a nagy többség — kik azt gondolják, hogy valami erkölcsileg vagy történelmileg nemes van a parancsolásban — másoknak arra való kényszerítésében, hogy saját akarattal felhagyjanak és a parancsoló akarát teljesítsék. Én most nem akarok ezen érzelem felett vitatkozni. Csupán azt mondom, hogy vannak mások, — fájdalom csak kevesen — kik nemtelen dolognak tartják embertársaik leigázását és nemes dolognak tartják nemcsak azok szabadságának tiszteltben tartását, de védelmezését is. Megvitatlanul hagyva ezt a kérdést, jelen czélom az, hogy az imperializmus felé hajlóknak

¹ *Herbert Spencer* szíves volt megengedni, hogy *Facts and Comments* című legújabb munkája — mely kiadatlan essay-inek gyűjteménye — valamelyik dolgozatát a magyar közönségnek bemutassuk. Mi az itt közölt essayt választottuk. Nemcsak azért, mert ez a cikk írójára nézve legjellemzőbb, hanem azért is, mert ma, midőn nálunk is az ifjú naivitás és a durva üzleti spekuláció az imperialis politikát fűjja, érdekesnek látszott felhívni a figyelmet arra, hogy korunk egyik legnagyobb elméje miként vélekedik erről a politikai ideálról. Szerk.

kimutassam, hogy az uralom gyakorlása elkerülhetetlenül a szolgaság valamely többé-kevésbé kifejezett formáját rója magára az uralkodó társadalomra is.

A műveletlen tömeg, sőt még a műveltek nagyobb része is, abszurdnak fogja tartani ezt az állítást; és bár sokan, kik a történelmet inkább a lényegét, mint a trivialisokat megfigyelve olvasták, tudják, hogy ez a tétel a szó helyes értelmében vett paradoxon — vagyis lényegében igaz, bár nem látszik annak — még ők sem vannak teljesen tisztában a tények azzal a tömegével, mely ezt bizonyítja és így annál jobb lesz az illusztrációkat felfrissíteni. Kezdjük a legkorábbival és a legegyszerűbbel, mely jól jelképezi az egészet.

Képzeljünk egy foglyot megkötött kezekkel s egy kötéllel nyaka körül (mint az assyriai bas-reliefek alakjain), a mint őt vad hódítója hazavezeti, a ki rabszolgájává szándékozik őt tenni. Az egyik, azt mondod, fogoly és a másik szabad. De egészen biztos vagy benne, hogy a másik szabad? A kötél egyik végét tartja és ha nem akarja, hogy foglya elszabaduljon, állandóan vigyázva azt úgy kell tartani, hogy ne legyen könnyen kiragadható kezéből. Önönmagának hozzá kell kötve lenni a fogolyhoz, mialatt a fogoly ő hozzá van kötve. Egyéb utakon is tevékenysége akadályozva van s számos teher nehezedik reá. Vadállat keresztezi útját s nem üldözheti. Ha inni óhajt a szomszéd folyóból, meg kell kötöznie foglyát, nehogy az védtelen helyzetét kihasználja. E mellett mindkettőjük számára élelmiszerről kell gondoskodnia. Számos irányban tehát nincs meg többé teljes szabadsága, a mi egyszerű módon jelzi azt az általános igazságot, hogy ugyanazok az eszközök, melyek útján mások alárendelése eléretik, alárendelik magát a győztest, az urat és a kormányzót is.

A délafrikai háború és az imperializmus legújabb kitörése idejének egybeesése megvilágítja azt az általános igazságot, hogy a háborúskodás és az imperializmus közel rokonok — tényleg ugyanannak a társadalmi állapotnak különböző megnyilatkozásai. Valóban nem is állhat másként a dolog. Az alávetett fajok vagy társadalmak nem rendelik magukat önként az uralkodó fajnak vagy társadalomnak alá: alávetésük csaknem mindig erőszak eredménye. A hadsereg az az eszköz, mely ezt az eredményt létrehozta és a hadseregnek mindig készen kell lenni ezen állapot fentartására. Ha a főhatalom mögött nem áll tényleges vagy lehető erőszak, akkor csak szövetségről lehet

szó, nem pedig imperializmusról. De itt, mint már említettük, a célunk nem annyira annak kimutatása, hogy az imperialis társadalom szükségkép harcra kényszerüljön, mint inkább annak a kimutatása, hogy abban az arányban, melyben a szabadság csökken azokban a társadalmakban, melyek fölött uralkodik, ugyanabban az arányban csökken a saját maga szervezetében is. Ezt a tételt már a legkorábbi emlékek igazolják. Arra nézve, ha vajjon a pyramisépítők korában az egyiptomi autokrata hatalmát, mely ily csodálatos eredményeket hozott létre, a korlátozások kidolgozott rendszere körülhatárolta-e, nincsen bizonyítékunk; de bizonyítékunk van arra nézve, hogy később a kormányzati szervezet rabszolgája volt.

»A törvények magánélete minden tettét ép oly szigorú ellenőrzés alá vetették, mint magaviseletét az ügyek igazgatásában. A mosdás, a séta, az összes szórakozások és a napi elfoglaltságok ideje pontossággal volt kiszabva és táplálkozásának ép úgy mennyiségét, mint minőségét a törvény írta elő.« (*Manners and Customs of the Ancient Egyptians*, Birch's ed. of Wilkinson, vol. I. 116.) Ezenfelül az idegen népek leigázása és a hódító nemzet szolgasága közötti viszonyt mutatja az a Karnak-i felirat, mely leírja, hogy »minő drágán fizette meg az ország idegen hódításait állandó hadserege általi elnyomtatásával« (Flinders Petrie, *History of Egypt*. II. 252.).

Forduljunk most egy nagyon eltérő típusú társadalomhoz, de a mely ugyanazt az általános igazságot tünteti fel — Spártához. A hódító faj, a tulajdonképeni spártaiak, kik alatt a perioikosok és a heloták (két alávetett faj leszármazói) állottak, nemcsak ezek felett uralkodtak, hanem két ízben a Peloponnesus uralkodó faja is voltak.

Micsoda árat fizettek »imperialis« helyzetükért? A spártai ember, bármennyire is ura volt rabszolgáinak és félrabszolgáinak, maga is a spártai társadalom szolgája volt. Minden egyes nem azt az életet élte, a melyet választott, hanem a melyet az a halmazat diktált, melynek alkateleme volt. És ez az élet a szüntelen fegyelem élete volt, mely nem hagyott helyet kultúrának, művészetnek, költészetnek vagy az élvezet más forrásának. A spártai szerfölött sokban példája volt annak a görög tannak, hogy a polgár nem a magáé, sem családjáé, hanem az álladalomé.

Ha Spárta kicsiny és egyszerű álladalma helyett a nagy és bonyolult római imperiumot nézzük, még szembeszökőbbnek

találjuk az imperializmus és a rabszolgaság közötti ezt az összefüggést. Nem akarok arra a tényre utalni, hogy háromnegyedrésze azoknak, kik Italiát a császárság korában benépesítették, rabszolgák voltak, kik lelánczolja munkálták a földeket, lelánczolja aludtak dormitoriumaikban és azok, kik portások voltak, a kapukhoz voltak lelánczolja, — micsoda borzasztó állapotok! — hanem utalok azon tényre, hogy az álladalom név szerint szabad része a szolgák fokozataiból állott. A polgárok nemcsak hogy abban a szolgaságban állottak, melyet a teljes vagy részleges katonai szolgálat jelent, — olyan rideg alávetés alatt, hogy egy tisztől jobban féltek, mint az ellenségtől — hanem azok is, kik a polgári vagy félig polgári életben voltak elfoglalva, kényszerültek a közönség számára dolgozni. »Tényleg minden egyes emberrel, mint az állam szolgájával bántak . . . minden egyes ember munkájának természete állandóan meg volt szabva számára.«

Ez a társadalom harczos szolgákból, dolgozó szolgákból, földmivelő szolgákból és tisztii szolgákból állott. És mi volt ennek az óriási bürokráciának, melylyé a római társadalom fejlődött, legfelsőbb ura — a császár? Bábjavá lett a pretoriánus gárdának, mely ép úgy volt a biztonság eszköze, mint a veszedelem oka. Ezenfelül a szertartások napi szolgaságában állott. Mint Gibbon mondja »a császár első szolgája volt azoknak a szertartásoknak, melyeket megszábotott.« Ekként Róma, mint a többi eset, szembezőkő módon mutatja, miként teszi szolgává magát az a társadalom, mely más társadalmakat szolgaságba hajt. Ugyanezt a leczkét tanítják a forrongó zavargás — erőszak és vérontás — ama korszakai, melyek a római társadalom összeroskadására következtek, annak a birodalomnak, mely sokak agyában, mint valami csodálatos és követendő példa lakik — annak a sokaságnak agyában, mely minden borzalmasságnak megbocsát, ha csak az uralom brutális szeretetét kielégítheti gondolatban vagy valóságban. Elhaladva ama vérengző idők mellett, melyekben Clodvig, Fredegunda és Brunhilda példái tipikusak voltak, a dolgok lassú folyamán a feudális uralom kialakulásához érünk — egy uralomhoz, melyet röviden jellemez ez a négy szó: hűbérúr, hűbéres, szolga, rabszolga — egy uralomhoz, melyet, a helyi uralkodók között a főhatalomért vívott állandó küzdelmek és az ezeket követő krónikus háborúskodás mellett, minden egyes főnök, uralkodó, gróf, vagy herczeg korlátlan hatalma saját területén belül és lépcsőzetes szolgaság

alatta jellemzett. A megállapított formula »Én a Te embered vagyok«, melyet a hűbéres térden állva, felemelt kezekkel, mondott, az egyik lépcsőfok viszonyát fejezte ki a másikhoz az egész társadalmon keresztül. A dolgok ilyen állapota mellett, mint a hogy rendszerint előfordul, a szolgák ura maga is szolgaságra jutott azon berendezései folytán, melyekkel életét és hatalmát fentartotta. A fegyverek és pánczélok örökös terhe és azok az elővigyázati rendszabályok neheztedek reá, melyekhez majd a gyilkosság, majd pedig a méreg elhárítása végett kellett folyamodnia. És ha elérünk ahhoz az utolsó fokhoz, melyen a kisebb uralkodók alárendelése a főuralkodó alá teljes lett és az összes grófok és hercegek a király hűbéresei lettek, nemcsak az államügyek, szüntelen aggodalmaikkal, nyomják a királyt szolgaságba, hanem a szertartások is vigasztalan körforgásukkal. Ezekről beszélve Franciaországban Nagy Lajos idejében, Madame de Maintenon megjegyzi: »kivéve azokat, kik a legmagasabb állásokat foglalják el, nem ismerek szerencsétlenebb lényeket, mint azokat, ki őket irigylik. Ha csak fogalmuk volna arról, hogy micsoda sorsban vannak ezek!«

Pusztán utalva az uralkodónak az uralkodási berendezések által való szerfölötti leigázottságára, melylyel Japánban találkoztunk, hol az isteni eredetű Mikado, bebörtönözve szent állapota követelményei által, meg volt fosztva a rendes szabadságoktól és kinek elzárt életében egyidőben olyan büntetések voltak, mint a trónon ülés naponként három órán át; — elhaladva Kína esete mellett, hol, a mint Douglas professzor beszéli az uralkodóról »élete a szertartási szabályok folytonos körforgását és »attól a naptól kezdve, melyen trónra lép, addig a napig, midőn sírjába viszik a Keleti Dombokhoz, minden órájának és csaknem minden percének megvannak a maguk különleges kötelezettségei, melyeket a Szertartási Hivatal szab ki rá«: ahhoz a szembeszökő példához fordulunk, melyet Oroszország nyújt. A kisebb nemzetiségek azon örökös leigázásával karöltve, melyet imperializmusa föltüntet, mit látunk a saját szervezetén belül? Ott van rengeteg hadserege, melyben mindenki — tényleg vagy potentialiter — szolgálni tartozik; ott van óriási bürokrácia, mely mindenüvé elágazik és zordonan ellenőrzi az egyéni életet és ott vannak kiadásai, melyek mindig túlhaladják a bevételeket s államkölcsönökre kényszerítenek. A személyileg és anyagilag érzett nyomás eredményeként titkos forradalmi társulatokkal, örökös összeesküvésekkel és a társadalmi fel-

lobbanásoktól való krónikus félelemmel találkozunk; s míg mindenki Szibéria veszedelmében él, a leigázott nemzet mindenható feje állandó életveszélyben van. Még ha csapatai szemléjére megy is, a katonák, rendőrök és kémek póthadseregének szigorú óvintézkedéseket kell tennie: az egyik rész kísérő testőrséget alkot, a másik itt vagy amott áll várakozásban, hogy a lehető támadásokat megakadályozza.

Hasonló óvintézkedéseket kell mindig tenni — melyek azonban esetről-esetre nem sikerülnek — a bombamerényletek ellen, sétakocsizások és vasúti utazások alkalmával. Az élet azt a részét, a melyet az államügyek és a vallási szertartások nem foglalják el, az önfentartás veszi igénybe.

És most mi ebből a tanulság? Talán az, hogy míg mindenütt másutt és minden időben az imperializmus és a rabszolgaság össze van forrva, nálunk másként áll a dolog? A legtöbben erre igennel fognak válaszolni. Mi több össze-fogják kötni az »Imperializmus és Szabadság« szavakat, mint legutóbb tette a mi Poéta Laureatusunk, ki néhány ríme fölét ezt a címet írta. A neveket összetévesztik a valósággal — úgy mint régen. Gibbon megírta:

»Augustus megértette, hogy az emberiséget nevek kormányozzák; és nem is csalódott abban a várakozásában, hogy a szenátus és a nép alá fogják magukat vetni a szolgaságnak, hacsak tiszteletteljesen arról biztosíthatnak, hogy még mindig élvezik ősi szabadságukat«. (*Decline and Fall*, 68.)

»Szabad vagyok« gondolja az angol. »Mi lehetek más, mint szabad, ha szavazatommal hozzájárulok egy képviselő választásához, ki részt vehet a nemzeti bel- és külügyek szabályozásának meghatározásában?« A szavazólap leadását ama korlátlan tevékenység birtokával azonosítja, mely a szabadságot alkotja; pedig, hogy csak egy példát említsek, minden nap büntetés fenyegeti és arra emlékezteti, hogy gyermekeit az állami mustrával kell lebélyegeznie,¹ nem a hogy ő akarja, hanem a mint mások akarják.

Jegyezzük meg azonban, hogy az alkotmányos szabadság névleges kiterjedésével annak tényleges csökkenése járt együtt. Itt van mindenekelőtt az a tény, hogy a parlament törvényhozói működései csökkentek, míg a minisztériumok bitorolják azokat. Fontos javaslatokat többé nem egyes képviselők nyújtanak

¹ Spencer nyilván az állami kényszeroktatásra gondol ezzel a metaforájával. Ford.

be és adnak elő, hanem a kormányt hívják fel, hogy azokat terjeszse elő: a törvényhozás fokról-fokra a végrehajtó hatalom kezébe csúszik át. E mellett magában a végrehajtó hatalomban meg van az a törekvés, hogy a hatalmat kevesebb kezekbe rakja le. Egészen úgy, miként a múlt időkben a kabinet a Privy Council-ből nőtt ki a megszorítás folyamata útján: ma a miniszterek egy kisebb csoportja kezdi az egész kabinet működéseit végezni. Ehhez járul, hogy alárendelt végrehajtó szerveink vannak, mint a belügyminisztérium, a kereskedelmi és közoktatásügyi minisztériumok, valamint a helyi igazgatás központi hivatala (Local Government Board), a melyekre átvitetett a törvények bizonyos fajai elkészítésének és végrehajtásának joga: kormányzás közigazgatási rendeletre. Hasonlóképpen oly tények, mint egyre több idő elvétele az egyes képviselőktől a kormány céljaira; a vita elvágása annak bezárása által; és ma az *en bloc* leszavaztatás egész kormányzati ágak felett a részletekbe menő vita kizárásával: mutatják, hogy míg a választói jog kiterjesztése látszólag növelte a polgárok szabadságait, azok tényleg apadtak képviselőik működési körének megszorítása által. Mindezek a jelenségek lépcsőfokok a hatalom ama összpontosításához, mely az imperializmust kíséri. Es hogy ez az irányzat hogyan fejlődik ott, hol tényleges háborúskodás köszöntött be, mutatják a Dél-Afrikában követett rendszabályok: a hadi törvények proklamálása a kormányzó által (ki így egyeduralkodó lesz) és az alkotmányos kormányzat időleges felfüggesztése — oly felfüggesztés, melyet az u. n. loyalisták szívesen állandóvá tennének.

Elhaladva e mellett, állapítsuk meg azt a határt, a meddig a polgár rejtett utakon a közösség szolgája. Néhány ősi szokás legjobban meg fogja világítani a dolgot. Azon idők alatt, melyekben a teljes rabszolgaság jobbágysággal volt összekeverve, a jobbágy, röghöz kötve, urának vagy földes urának számos kötelességeket és szolgálatokat teljesített. Ezek a szolgálatok vagy robotok, a kor és a hely szerint hetenkint egy napi munkától hat napi munkáig váltakoztak — a részleges szolgaságtól a teljes szolgaságig. Az efajta munkák és szolgáltatások legtöbbje idő folytán pénzben váltatott meg: határozottan felismertetvén így az egyenérték a földesúrnak fizetett ennyi meg ennyi adó és az érte végzett bizonyos munka között. Most már a mi a megterheltetést illeti teljesen mindegy, hogy a feudális urat a központi kormány helyettesíti és a helyi pénzszolgáltatásokat

általános adók váltják fel. A lényeges kérdés a polgárra nézve az, hogy munkájából mennyi rész illeti a felette uralkodó hatalmat és mennyi marad saját szükségletei kielégítésére. Az állam által követelt munka ép oly robot az államra nézve, mint a földesúr által követelt munka ő rá nézve, bármiként nevezik is azt és bár pénzben róják le s nem természetben; és ezen robot terjedelméig minden polgár a közösség szolgája. Valami öt éve *Guyot* kiszámította, hogy Franciaországban a polgári és katonai kiadások a nemzeti termelés 30 száztlóját emésztik fel, vagy más szavakkal, hogy az átlagos polgár évenként munkájából 90 napot ad kényszer alatt az államnak.

Bár kisebb kiterjedésben, a mi áll Franciaországban, áll Angliában is. Nem feledve el az állami robotok azt a súlyos terhét, melyet múlt idők imperializmusa hagyott ránk — azt a 150 millió adósságot, melyet az amerikai háborúért vettünk fel és azt az 50 milliót, melyet a Keletindiai Társaság birtokeiért vállaltunk magunkra, melyek kamatai a polgárookra évente extra-munkát rónak — figyelmünket ez alkalommal csak azokra a terhekre korlátozzuk, melyeket az imperializmus ma nyom reánk. Egy legelsőrangú statisztikai tekintélytől tudom, hogy 100 millió évi kiadás az átlagos polgár minden tizenhét napjából egyet vesz igénybe, vagyis körülbelül tizennyolc napját évenként. Jelenleg a hadseregre és a haditengerészetre fordított állandó kiadások, valamint a legutóbb felvett adósságok után fizetett kamatok körülbelül 76 millióra rúgnak, melyből 1372 napi munka nehezedik az átlagos polgárra évi robotként. E mellett jön a délafrikai és kínai háborúkra kiadott és kiadandó 153.000,000 £, a melyhez még hozzá kell adni a nyugdíjak, javítások, kártalanítások és újrakarbahelyezések kiadásait, melyek a végösszeget 200.000,000 £-nél többre fogják emelni. Az olvasó kiszámíthatja, hogy mennyi lesz az adó, a mit a közvetlen kiadások és a kölcsönök utáni kamatok fognak magukkal hozni. Előtte vannak az adatok, melyek alapján megbecsülheti az extra-munkanapok számát, melyek alatt az imperializmus kényszeríteni fogja, hogy a kormányért dolgozzék — extra-munkanapok mondom, mert a rendes állami kiadások fedezésére úgyis mindig nagyszámú napokat kell állami munkásként dolgoznia. Kétségtelenül az, kit az elnevezések kielégítenek a dolgok helyett, mint a rómaiakat, ezt az állítást abszurdnak fogja tartani; de az, ki szabadság alatt azt a jogot érti, hogy tehetségeit saját céljaira használhatja semmi

más által, mint minden más polgár egyenlő joga által korlátozva: be fogja látni, hogy bárminő álcázott utón tartozzék is képességeit az állam ezéjaira használni, addig a terjedelemig, a melyben erre kényszerül, az állam szolgája; és hogy abban a mértékben, melyben növekedő imperializmusunk nagyobbítja az ily kényszer-szolgáltatások mennyiségét, ugyanabban a mértékben mindinkább az állam szolgája lesz.

Azok mellett a messze szétágazó szolgáltatások mellett, melyeket a polgár egyenes és közvetett adók formájában ad — melyek közül minden egyes ennyi meg ennyi napi munkájával ér fel, mely máskülönben az ő és hozzátartozói életét emelte volna — jelenleg jön még a tényleges vagy potentialis katonai szolgálat, melyet az állam az imperialis politika keresztülvitelére követel meg, egy szolgálat, mely, mint a Dél-Afrikában levők megmondhatják, gyakran szép szavak által burkolva keményebb rabszolgaságot ró rájuk annál, melyet a néger visel, még hozzá nagyobb életveszélyvel.

Még ha lehetséges volna is megértetni az emberekkel, hogy életük mily mérvben van (és a jövőben még nagyobb mértékben lesz) az állami követelményeknek alárendelve, úgy hogy mindinkább kevésbé és kevésbé lesznek a saját maguk urai: kevés hatást lehetne rájuk gyakorolni. Mindaddig, míg az uralom szenvedélye minden egyéb mást fölülmúl, az imperializmussal járó rabszolgaságot el fogják tűrni. Emberek előtt, kik nem büszkék a tisztán emberi jellemvonásokra, hanem oly tulajdonságokra, melyek a vadállatokéival közösek és a kiknek szájában a „*bull-dog-bátorság*” egyértelmű a férfissággal; emberek előtt, kik *point d'honneur*-üket a bajnoki tornákban keresik, melyekben a küzdők fájdalomnak, sérüléseknek és életveszélynek teszik ki magukat azért, hogy a »derekabb férfinak« bizonyuljanak: az olyan visszarettentő meggondolások, mint a fentiek, mi súlylyal sem fognak bírni. Mindaddig, míg továbbra is más népeket fognak meghódítani és azokat leigázottságban fogják tartani, személyes szabadságukat könnyen fogják az állam hatalmának átadni és azután, mint eddig, elfogadni azt a rabszolgaságot, mely az imperializmussal együtt jár.

Herbert Spencer.

AZ OLASZ SZOCZIALIZMUS

— ELSŐ KÖZLEMÉNY. —

I.

Az angol ipari forradalom hullámai későn és különböző erővel értek el Olaszország egyes részeibe. Darabokra szaggatva vámcsatározások, idegen inváziók, rablóhadjáratok alatt nyögött az ország e század derekáig. A feudális klerikalizmus rátette kezét a független városok régi szabadságaira, nem gondolt a jövővel, az alsóbb osztályokkal, kifosztotta a földet, a népet, a gondolatot. Midőn utóbb *Garibaldi* vakmerősége és *Cavour* óvatossága által teljessé válik az egységes olasz állam s a savoyai ház bevonul a Quirinálba, hosszú időn át tart még az olasz föld politikai romanticizmusa, mely a féltett nemzeti egység megőrzésében s a klerikalizmus elleni hadviselésben meríti ki pozitív erejének javát. Marchese *Di Hudini* és egy csoport követője utolsó epigonjai ma az olasz konzervatív pártban e hazug romanticizmusnak, mely a nemzeti egységből, mint hypothesisból, indul ki, a helyett, hogy erős és független individuumok halmazának tekintené. A munkabérek a létminimum egy különösen alacsony foka körül lebegtek, melyet a munkabérek történetírója az »olasz létminimum« specziális nevével lesz kénytelen megjelölni. Az ipari munkásszervezetek jórésben a régi czéhek és zárt ipartestületek tehetetlen maradványaira szorítkoztak, Piemont példájára végleg eltörlik őket a napóleoni éra meddő kísérlete után s a változott időkhöz csak a genuai hajómunkások ötszázéves szövetsége tud hozzásimulni. A megtört ipari korlátok, a szabad kereskedelem, melyért *Cavour* gróf doctrinair lelkesedéssel küzdött, valamint a feudalizmus eltörlése és a jobbágyság felszabadítása érvényre juttatták a *laissez faire laissez passer* külszines elvét, kivéve a kötött birtokokat, bár a holtkéz részben felszabadul. Megkez-

dődik az Alpeseektől az Aetnáig a gazdasági szabadelvűség uralma, mely alatt minden alacsony szenvedély és közellátó korlátoltság elfért, mint a hogy egykor a genuai börtönök bilincseire is rávésették a köztársaság jelszavát: *libertás*. 1871-ben 8 milliárd az államadósság, 1899-ben már a községek és tartományok másfél milliárd terhén kívül közel 13 milliárd (nagy része járadék-kötvényekben kibocsátva). Ebből, igaz, mintegy 4 milliárdot vasutak építésébe fektettek és a közmunkák is sokat felemésztettek, de az óriási befektetések nem egy tétele irreális személyi kedvezmény s nem valamennyi állt arányban a népesség megfeszített teherviselési képességével, sem az általuk gyümölcsöző haszon nem ért fel minden esetben a megterhelés következményeivel. *Minghetti* néhány évre helyreállítja az egyensúlyt, de utána ismét szaporodik a deficit a növekvő katonai terhek folytán. Olaszország hitele ingoványos, az olasz pénz vásárlóképessége sekélyen hullámzik. Jövedőlések hallatszának a latin fajok alkonyáról s Európa közvéleménye az elmúlás egyik klasszikus tünete gyanánt figyel meg Olaszország pénzügyi tehetetlenségét. Bár ma már túl van Olaszország e »harmincz éves háború«-n, még minden ízében érzi az irreális gazdálkodás bűneit és maiglan az államadósság törlesztése és magas kamatai a tarósabb nekilendülés kerékkötői. Az állami vagyonnal arányos volt a nemzeti vagyon alacsonyysága. Ma 13 még csupán 54—56, Nitti tanár 1901-iki optimista számítása alapján 65—70 milliárdra tehetjük az olasz nemzet vagyonát. Ezzel szemben a jelzálogtehernek mintegy $\frac{1}{3}$ nem gyümölcsöző befektetés. A népesség adósság-terhe aránytalanul oszlik el észak és dél között. A nápolyi kerület 13 tartományára 3 milliárd lira földteher súlyosodik és a szegény délolaszországi föld terhe úgy aránylik a jobbmódú észak-olaszéhoz, mint 3 a 2-höz (fejenkint 352,07, illetve 243,54 líra). 1875 után nyakrafőre verték magukat adósságba egyesek és testületek, a mezőgazdaság emelését, a művelési ágak megváltoztatását, a leg-hatalmasabb munkálatokat és bonificatiókat váltókkal eszközölték, 3 havi lejáráttal.

De legsúlytöbb mégis a földteher, a *credito fondiario*. Ha, úgymond *Sonnino*, Plinius szerint a latifundiumok ölték meg az antik Italiát, bizonyos, hogy a *credito fondiario* mindennél inkább oka Dél-Olaszország összeroskadásának. A kölcsönök magas kamatlába gyakran múlta fölül a jobb évek jövedelmezőségét is.

Ezzel szemben a legrózsásabb számítás mellett is csak 8 milliárdra tehetjük a nemzeti jövedelmet és így egy-egy olaszra ma is kevesebb mint fele jut egy angol, porosz, szász vagy francia fejenkénti jövedelmének. A húsfogyasztást nem is számítva, a közvetett adókkal megdrágított kenyér fogyasztása is aránylag csekély. A munkás lenyomott munkabérének abnormisan nagy részét kénytelen a legszükségesebb táplálék beszerzésére fordítani, míg ruhára, lakásra és minden egyéb létszükségletére csak jövedelmének 15%-a marad. Az egyenes (föld-, ház-, jövedelmi) adókon kívül indirekte vám-, szesz-, sor-, szénsavas víz-, cukor-, puskapor-fogyasztási adó, továbbá a dohány és a só,¹ mint monopólium, sújtja épen a legszegényebb néposztályt. A munkás keresetének $\frac{1}{3}$ -át fizeti el közvetett adóban, a gabona vámja 7,5 líra és a városi fogyasztási adók folytán még nevezetes áremelkedést mutat. Genuában *King* és *Okey* szerint² a városi fogyasztási adó folytán a liszt ára 62, a cukoré 300, a húsé és tejé 26, a petróleumé 337%-kal szökött fel. A só kg.-ja közel kétszer annyiba került, mint Bálunk, a cukor kg.-ja 50—60 fillérrel többbe kerül Rómában, mint Budapesten. A városok piaczi árai megmagyarázhatatlan különbözetet mutatnak annak, ki a fogyasztási adók eltéréseit nem ismeri.

A városok fejlődését csak Észak-Olaszországban hozhatjuk itt-ott szerves kapcsolatba az ipar és kereskedelem fejlődésével. Nápolynak, Olaszország legnépesebb városának, ma sincs valamirevaló ipara. Mégis — Fazio tanár szerint — Nápolyban csak 8 m² jut egy-egy lakóra, míg Londonban (környezetét is ideszámítva) 344 m². A lakosság és a rendelkezésre álló levegő arányát tekintve, Nápolyt háromszor oly sűrűn lakják, mint Turint, hétszer oly sűrűn, mint Londont.³ Pedig Turinban is 1901-ben 8292 család szűkölködött hajlék nélkül, 65 földalatti lakásokban, 173 istállókban és pajtákban lakott és mindent összevéve 78,000 ember lakott állati zsúfoltságban.⁴ A vidéken, délen és a szigeteken a lakosok helyenkint földalatti barlangokban éjszakáznak, a parasztok dicsérik e lakást, mert »csípős tél

¹ Adójának leszállítása a közelmúlt történetébe vág. Az állam legnevezetesebb jövedelmi forrásai a közvetett adók közül a vámbevétel és a dohánymonopólium.

² B. King e Th. Okey: *L'Italia d'oggi*. Bari, 1902.

³ N. Golajanni: *Appunti s. lez. di statistica*. Napoli, 1900.

⁴ *Avanti!* Anno VI. N. 2126.

idején ott jó meleg van«. Általánosan feltűnő az eltérés, melyet Észak- és Dél-Olaszország viszonyaiban találunk. A legnagyobb a halálozási százalék az Abruzzókban és Apuliában, a legkisebb Piemontban. S míg az átlagos életkor magasabb, mint annakelőtte, Nápolyban még egyre növekszik a tüdővész áldozatainak száma. A maláriában 1897-ben elhaltak közül a kiszigetre esik 4585, Apuliára 1916 halott, azután jönnek szomorú sorban Calabria, Campania, Basilicata, az Abruzzók, míg a kilencz északi tartomány malária-halálozása mindössze 1632.¹ Viszont az északi tartományoknak is van egy sajátos betegségök: a pellagra, mely, úgy látszik, a romlott tengeri élvezetétől ered. Évente 3000 halottja van, a páduai tartomány pellagrásai közül tíz év alatt negyedfélezer lett elmebeteggé és sehol annyi cretin, mint pellagras vidékeken. Megfigyelték, hogy a pellagra terjedése arányos a tengeri drágulásával.²

De sehol sem oly éles a Nord és Süd ellentéte, mint az analfabétizmus adataiban. 1901-ben az olasz királyság területén 21,9% férfi és 31,7 nő nem tud írni-olvasni (10 évvel előbb még 37,3 és 50,9%). A legkevesebb analfabéta van az ipari központokban, Turin és Milánó tartományokban. Caltanissetta kénbányái körül aránylag tízszer annyi *férfi* nem tud írni-olvasni, mint Turinban. Észak-Amerikában tudatlansága miatt nem tudott mérközni az olasz emigráns a tanult német és angol munkással. A Mezzogiornon ipar alig van. Az agrárviszonyok sok tekintetben emlékeztetnek Írországra, Galicziára és Magyarország egyes részeire. A nagy latifundiumok birtokosai közvetítő vállalkozóknak (*gabelloto*) adják ki birtokaikat, a kik parcellás albérletbe adják, olykor háromszorosát kapván annak, a mit ők fizetnek. A birtokosok maguk a szárazföld városaiban élnek, nem sokat törődnek albérlőik sorsával; ha csak pontos fizetők, minden jól van. Ezenfelül az ingó tőke uzsoraműveletei és a magas adók versenyt nyomják az albérlőt s az utolsó években erősen hanyatlottak jelesül Szicília terményeinek (bor, narancs, olaj) árai úgy, hogy a bért is alig tudták előteremteni. Hiába kértek bércsökkentést és hogy a zavarosban halászó közvetítő vállalkozókat küszöböljék ki. A latifundiumos, protekciós gazdaságpolitika megtermé siralmas gyümölcsseit s míg északon a szövetkezetek, mesterséges rétöntözések, okszerű gazdálkodás természetes- és műtrágya, nemesített állattenyésztés és a gazda-

¹ Annuario Statistico italiano. Róma, 1900.

² G. Antonini: La pellagra. Milano, 1902.

sági gépek a mezőgazdaságot és ipart egyszerre emelték, a Mezzogiorno bogácsos pusztáin ma is értéktelen gulyák és nyájak legelésznek, a gazdálkodás jórészben háromforgásos, a kevés gép régi-módi, a gazdasági épületek hiányosak és rozogák és az agyonzsarolt földekből dúsan burjánzik a gyom. És bár délen a külterjes termelés aránytalanul kevés munkáskezet igényel, mégis míg Liguriában és Toscanában az összlakosság 5—5,5%-a, a Márkákban, Velenczében, Umbriában 7,1—11,7%-a a mezei napszámos proletár, e százalék Szicíliában 13-ra, Róma-, Calabria- és Apuliában 14,6—16,3-re és a Basilicataban (az olasz »ruthén föld«!) 22,1-re emelkedik. Tagadhatatlanul igen nehéz a latifundiumok kérdése. Meg kell különböztetni a »régiek«-et az újjakat «-tói; előbbieket harci hódítások következményei, melyeknél ipar és kereskedelem nem játszottak szerepet, utóbbiak azonban jórészben, mint Giuseppe Pavoncielli, a Rudini-kormány közmunkaügyi minisztere közli, a magas adóteher nyomasztó súlyának produktumai. A hol az állami uradalmakat felosztották a parasztok közt, a parcellákat — Pavoncielli szerint — egymásután elhagyták tulajdonosaik, minthogy jövedelmök javát a kincstár vitte el s a parcellák összevásárlása révén keletkeztek a magán-, állami- és hitelintézeti latifundiumok, melyekről Sonnino is sok keserűséggel beszél. Érdekes megfigyelni, hogy az olasz latifundiumok keletkezésének ugyanaz a két főútja, mint a városi központokénak: 1. a történelmi fejlődés és 2. a tőke halmozó és felszívó irányzata. Vannak a Sud-on latifundiumok, melyek a hódítás eredményei, míg Olaszország nem egy városa a hódításoktól elűzöttek és megrettentek sűrű csoportosulása. Világos egyszersmind, hogy pusztán parcellázással, megfelelő adó-, vám-, közoktatásügyi- és közigazgatási politika nélkül, nem sikerült eredményt elérni. E tényezők javulása híjján, úgy látszott, Marx tanai ridegen valóra válnak a Mezzogiorno pusztáin. Egykor Liebig szerint, a római *cloaca maxima* eltemette Italia földjének megzsarolt termékenységét. Most politikai *cloaca maxima*, közéleti szenny-csatorna végezte el ugyanezt. Sok helyütt felhagynak a marhatartással és csak a juhtenyésztés, a gazdasági maradiság ismert fokmérője, nem mutat jelentős számbeli hanyatlást Dél-Olaszországban. A marha-állomány siralmas, igavonásra gyenge, tejelésre alig képes, hústermeléshez nem eszik eleget. Két szardíniái ökör nem nyom annyit, mint egy lombardiai. Észak-Olaszországban a rendezett, kis és nagytőkés gazdaságoknak üzeme

helyenkint példás, délen csak egyes mintagazdságokról és szőlőlatifundiumokról mondható el ez. Északon a terjedelmesebb kisbirtokokon (hol a családtagok a kezelés intenzitása folytán nem elegendők erre) valamint a nagybirtokokon a napszámosokon kívül főleg béresek (contadini fissi) végzik a birtok gazdasági munkáit, s északon — nem számítva a proletariátushoz tartozó törpe birtokosokat — sokkal nagyobb a kisbirtokosok (contadini proprietari) száma, mint a latifundiumos délen. A felesek (mezzadri) és törpe-bérlők (affitaiuoli) osztálya helyenkint szintén proletár sokszor a birtokossal együtt. Az Abruzzók közt beszéltem egy felessel, kinek kapája a hegyoldal kavicsaival küzdött egy félhektárnyi területen. Megkérdeztem, ki a birtokos? A feles lemutatott az országút szélére, hol kötőrő görnyedezett, mellette felesége, mindkettejüknek a zuhanó pöröly kezökben. Ez a »*proprietario*« megmutatta kőművességi iparigazolványát; nem kapván munkát, követ kénytelen törni és 13—14 órai munkáért megkeres 2 lírát (180 fillér), míg »birtokát« felébe adta ki három éves (a hármass vetésforgónak megfelelő) szerződéssel. *Az olasz proletariátus tehát két részre szakad*, melyeknek létföltételei, intelligenciája, szervezetsége, kilátásai különbözők, olykor szögesen ellentétesek. Ez figyelemreméltó szempont, mert az olasz szocializmusnak épen mélyebben szántó gondolkodói mind világosabban látják, hogy a párt két irányzatának (Ferri és Turati) gyökérszálai nem csupán az Európa többi részében dúló elméleti és taktikai viták, hanem bizonyos részben a Mezzogiorno és a Setten trión e ellentéte és mostohatestvér sége.¹ Tagadhatatlanul van különbség a történelmi fejlődésben, a földrajzi fekvés visszahatásában a gazdasági evolúcióra, az éghajlatban és a raceban. Az észak-olasz alacsonyfejű (indexe 81,6) a dél-olaszok mesocephalok. Mentői délebbre megyünk, annál kevesebb a szőke, annál alacsonyabb a termet, hevesebb a vérmérséklet, lazább és kevésbé követelő az erkölcs, nagyobb a hajlandóság a henyélésre és csökken a megbízhatóság és kitartás. *A moral insanity tropical*, melyet az utolsó kairói orvosi kongresszus Egyiptomra megállapít, már az olasz Mezzogiornon észlelhető. Ez antagonizmus részletes ismerete nélkül az olasz föld gazdasági és politikai fejlődésének nem egy vonala marad homályban. Van ez ellentét gazdasági fejezetében valami, a mi Írország és Anglia vagy Magyarország és Ausztria viszonyára emlékeztet, bár Lombroso találóan jegyezte meg, hogy a nem-

¹ L. Critica Sociale XII. 24., XIII. 1. Avanti! 2145., 2148. stb.

zetiségi ellentét teljességgel hiányzik a tertium comparationisból. Kétségtelen, hogy ha olasz szocializmusról beszélünk, kétféle szocializmusra kell gondolnunk: az egyik: az észak-olaszországi szervezett agrárszocializmus Bologna és a szervezett ipari szocializmus Milánó központtal, — a másik a Dél anarchikus agrárszocializmusa, melyhez az ipar nélkül szűkölködő Nápoly 100,000 éhezője és Szicília kénbányászai szolgáltatják a segédcsoportokat.

Gyökeres okainak kell lenni, hogy a szocializmus a római magántulajdon klasszikus földjére oly későn jutott el. A modern értelemben vett kapitalizmus szülőföldjének, *Werner Sombart* szerint,¹ elméleti és gyakorlati értelemben, az olasz nagyvárosok és a római pápaság területe tekinthetők. A XIII. század eleje óta keletkeznek az első nagy mozgatókék Flórencz, Velence, Genua, Pisa és Kóma dúsgazdag főpapi, főúri és bankárcsaládjában, valamint utóbb a lavinásan halmozódó Péterfillérek révén. A Rialto hídjáról hangzik felénk maiglan a középkori titkos uzsora hírhedt könyörtelensége. A legújabb kor küszöbén (1766—1789) Velenczében 2000 szegényt írtak össze. Ettől fogva a pauperizmus rettenetes növekedését jegyzi fel, a miből látnivaló, hogy leginkább az alsó néposztályok szenvedtek a kereskedelmi hegemonia megrendülése és a termelési erők versenyképtelensége által. 1860-ban Velence 123.102 lakosából már 31.890 egyén szerepel a jótékonyági rovatban, 1867-ben jöllehet a lakosság 1860-hoz képest harmadfélezerrel hanyatlik, a szegények száma 530-al magasabb, 1869-ben újabb 1000-rel és 1870-ben 700-al növekszik s. i. t.²

A Cavour-epigonok finanziaális kapkodása, *Depretis* ingtagsága után a sziciliai Francesco *Crispi*, régi garibaldista, példája ad érdekes fegyvert annak a társadalombölcseleti iskolának kezébe, a mely szerint a hatalom szükségképen korrumpáló hatású arra, kinek állandóan áll rendelkezésére. Hosszú időn át összpontosul minden erő, érdek, cselszövény és személyes aspiráció a hajdani szabadsághős vaskezeiben és jellemző, hogy politikájának közvetlen mégsem eszközeinek gyalázatossága ázott sírt, hanem a francia kereskedelmi szerződés meghíúsultának következményei és szélhámos imperializmusának katasztrófája: az aduai vereség. Vagyis: ama tényezőnek, melyet Ugron

¹W. Sombart: Der moderne Kapitalismus 1902.

²Rivista Veneta, vol. IV. fasc. 5. 1874.

Gábor szellemesen az államférfiúi nagyság *conditio sine qua non*jául jelölt meg — a *sikernek* hűtlensége. Midőn ősz fejjel híveitől elhagyatva lemond a hatalomról, csak múltjának mélabús romjai mentik meg a Banca Romana botrányában a börtöntől. Nápoly szemétdombja, Szicília mafiája, a római, nápolyi és szicíliai »panamino«, valamint a brigantaggio és az *incompatibilis* parlament iszonyú súlylyal nehezülnek a tárgyilagos ítélet előtt tagadhatatlanul jelentős érdemeire és nevezetes munkabíráására. Erélye nem állt arányban őszinteségével, sem esze jellemével, sem kitartása céljainak világos tisztaságával. Tömérdek akaraterejét félrevezették a priorisztikus téveszméi, melyek akárhányszor politikai üldözési mániává fajultak, de még inkább önzése, könyörtelensége, családi politikája és boszúvágya. Az ő hosszú uralma, bár nem egy sugara csillog rajta a haladásnak, sohasem mutatja halovány nyomát sem annak az Olaszország történetében is emlékeztessé vált igazságnak, hogy a nemzeti jövedelem nagysága és a nemzeti jövedelemeloszlás és teherviselés aránya közt folytonos a kölcsönhatás. A nemzeti gazdagságot lehetők és azonosnak tartotta egy uralkodó olygarchia meggazdagodásával. Ennek érdekéhez szegődnek az adópolitika, a vámszerződések, a vasútépítések, közmunkák, tarifák, közjogi reakció. Fel-emeli az agrárvámokat a helyett, hogy okszerű gazdálkodásra szorítaná a nagybirtokost. Kormányára alatt bizonyára egyben és másban sokat haladt Olaszország igen nehéz viszonyok közt, de e haladás közel sem ér fel a sebekkel, melyet — sokszor jobb meggyőződése ellenére — népe jövőjén ejtett. Nyugat-Európa köszénben gazdag államai különben is gyorsan leszorították régi piacairól Olaszország fejlődésképes iparágait is, a gyárak sorra buktak a drága porosz és angol köszén miatt, mert saját bányák hiányában azzal kellett dolgozniok. Ugyanaz drágította meg vasutainak és hajóinak tarifáját, a mi ismét siralmas visszahatással volt iparra és földművelésre.

Csak mióta a villamos technikának sikerült távolabbi vidékek vízi erejét motorikus célra felhasználni, kezdődik meg valójában az ipari forradalom a vízesésekben Európa országai közt aránylag leggazdagabb olasz földön, melyet a természet 2—4 millió lóerőre becsült vízi eséssel kárpótolt. Ez 625, illetve 1250 millió lírát érő köszén évi fogyasztását helyettesíti, Vaialateból hajtja vízi erő Milánó közúti vasutait és villamos világítását, Milano és Monza gyárai 13,000 lóerőt nyernek s a

tivoli-i vízesés, melynek szépségében egykor Maecenas és Horatius gyönyörködtek nyaralóik ablakából, Róma utczáit varázsolja nappali fénybe. Gallarate és Legnano szövőgyárai 23 ezer vízi lóerőhöz jutnak és ha sok helyen a kisebb vízi erők kétes értékűek is a költséges beruházás, téli jégképződés vagy nyári szárazságok folytán, mégis valószínű, hogy nem-sokára Olaszország vasutait és gyárait jó részben villamos üzem fogja hajtani, sőt, mint a mezőgazdasági gépek helyenkint legolcsóbb motora, utat talált már a földműveléshez is a vízi erő.

A mezőgazdasági munkások industrializálása részben a motorikus erő különlegességénél fogva nem mindenütt teremtett nagyipari központokat. A legfontosabb olasz iparág: a szövőipar székhelyei Legnano, Monza, Como, stb. közepes nagyságú helységek. A kisipar is erősen tartja magát, mert a hagyományban mélyen gyökeredzik, a cooperatio is segítségére siet és hosszú időn át bizonyos, a műipar körébe bele-belevágó iparágak voltak Olaszország nyers terményeinek — község hiányában — egyedüli nagystílusú feldolgozói. Tömeges csipkeverő, kőfaragó, takács, szalmafonó gyarapítja századok óta az olasz nemzeti vagyont. Velenczében és Muranóban 4580 üveges mozaik-munkás teremti meg ma is az iparművészet keresett remekeit. Olaszországban aránylag kevesebb iparos van ugyan, mint a gazdag Angol- és Németországban, de aránylag több, mint Franciaországban és 1000 olasz lakosra 192 iparos esvén, azt találjuk, hogy 1000 osztrákra e számnak csupán $\frac{2}{3}$ -a, 1000 magyarra $\frac{1}{4}$ -e esik (*Szterényi*). Az olasz kisiparosok közül a nagytőke versenyét főleg azok bírják le, a kik egy kicsiny térre specializálják magukat vagy minőség és egyéni ízlés dolgában jeleskednek, vagy végül a cooperatio útjára lépnek.

Az industrialisation kívül még egy tünet ritkítja a csökkenő halálozási százalék dacára az olasz mezei munkásosztályt: a *kivándorlás*.¹ Elmennek mondja *Nitti* tanár, hogy hazájukon kívül keressék meg a mindennapi kenyeret, melyhez hazájukon belül nem tudnak hozzájutni. Az időleges kivándorlás Svájcba, Német-, Francia- és Ausztria-Magyarországba végül Észak-Afrikába irányul. 1899-ben több mint másfélszáz-ezer időleges és körülbelül ugyanannyi végleg kivándorló kelt útra. Az előző évben magába az Egyesült-Államokba 78 ezer

¹ 1901 szeptemberétől kivándorlási törvény szabályozza.

olasz ment, kétszer annyi, mint angol, nem egészen kétszer annyi mint magyar és háromszor annyi, mint német. Sokkal jelentősebb a kivándorlás Dél-Amerikába. Brazília, Argentína és Uruguay 23 millió lakója közt megbízható becslések szerint 3 millió olasz van s e szám Európából évente 110 ezerrel gyarapszik. Normális viszonyok közt századunk derekán tizenöt millió olasz építheti Dél-Amerika egészségesebb televényein nagyszerű alapjait *una più grande Italia*-nak, melyet Crispi hódító imperializmusa és az irredentisták szájhősködése fosztott meg hitelétől. Az olasz kormány és az olasz nemzet nem feledkezik meg immár az idegenbe szakadt testvérekről, hivatalos orvos kíséri a kivándorlók hajóit s ugyanaz ellenőrzi a leánykereskedést, a mennyiben ez az amerikai kivándorlások rendszeres tartozékának bizonyult. A kivándorlás aránytalanul nagy a déli tartományokból (1901-ben a nápolyi 16 provinciából 167.354 ember vándorolt ki, vagyis az összes népességnek közel 2%-a, Szieziliából 0,66%-a, az északi tartományokból nem egészen 0,3%-a), tehát arányos a közgazdasági állapotok nyomorúságával. Kétségtelenül sok kivándorló tönkremegy, sok elpusztul, de jelentékeny hányaduk pénzt is rak félre és ilyenkor nem feledkezik meg otthonmaradt övéiről.

Dél-Amerikában a spanyolokkal szemközt erősen érvényesül az olasz munkás igénytelensége és tömérdek jó kvalitása. Buenos-Ayrest, La Platát jórészt olasz munkások (kőművesek, kubikosok, vállalkozók) építették, Argentína és Uruguay lendülő kereskedelme olasz kezekben összpontosul. Az olasz munkás ügyesség, fáradhatatlanság és technikai készség dolgában Európaszerte előnyösen ismert, főként bizonyos iparágakban. Pálinkát az olasz munkás nem iszik, itala a vízzel hígított hegyi bor (aqua vino), mely hazájában potom áron kél. Olaszországban fejenként $\frac{1}{10}$ -rész annyi pálinkát isznak mint Ausztriában vagy Magyarországon, $\frac{1}{9}$ -ed részét annak, a mit Franciaországban, nyolczszor kevesebbet, mint Német- és Svédországban és Belgiumban, ötöd részét egy orosz, egyesült-államokbeli vagy nagybritanniai fogyasztásának és 14-szer kevesebbet, mint Dánia lakosa. Sört keveset gyártanak és alig isznak. A szeszes ital élvezete a borivásra szorítkozik és még a borfogyasztás is alacsonyabb a francziáénál. Mindenesetre egyik főoka az abstinentiának, mely hatalmas nemzeti vagyonnal ér fel, a melegebb éghajlat. A csekély számú alkohol mérgezések $\frac{4}{5}$ -e az északi tartományokra esik. Egyébként is az olasz munkás táplálkozása felette

különböző. A lombardiai paraszt valóságos kiskirály a Basilicata éhségtől elaszott barlanglakója mellett, csakúgy, mint a hogy könnyű megkülönböztetni Milano tipikus gyári munkását Nápoly rongyos lazzaronijától. Munkabér, talajminőség, egészségi viszonyok, égöv, gyáripar, folyam vagy tenger közelsége stb. szerint nagy eltéréseket találunk az olasz munkás mindennapi kenyerében. Az északi szövőgyárak munkásai Biellában, Tolegnoban, Castellanzaban, Milánó és Bologna körül stb. nem táplálkoznak rosszabbul, mint nyugateurópai társaik. Kivételt tesz a munkásnők helyzete, mely a csipkeverőkben és selyemfonókban helyenkint megrendítő perspektívát ad annak, hogy »szegény ember kevéssel beéri, vágyait ha kevesebbre méri.«

A francziául beszélő aostai és a lombardiai paraszt jó módban él, ízes kenyeret, jó húst eszik és életmódja itt-ott debreczeni parasztjaink színvonalát üti meg. A toscanai gazdag, de a fukarságig takarékos. *Türr* tábornok beszélt róla egy jellemző adomát. Egy alkalommal *Teleki* ezredes egészen elhülten szalad Türrhöz: »az a toscanai paraszt megkínált egy pohárka borral, mondd, mit *akarhat* ez tőlem?« — A Pó völgyének rizsmunkásai a munkaórák hosszú során térdig vízben dolgoznak s megtérve távoli lakásaikra, csak polentával erősítik maláriától satnya testüket. S míg a gazdagabb, állattenyésztő észak-olasz birtokos paraszt hússal, tejjel, sajttal és búzakenyérrel táplálkozik, déli testvéreik polentán és fekete kenyéren tengődnek. Észak szegényebb részein a búzakenyeret sűrűn pótolja a helyenkint romlott tengeri-kenyér, az Agro Romano parasztja egyebet sem eszik és még sóhoz is alig jut. Dél-Olaszország parasztja reggelire (collazione) néhány apró kis halat eszik, ebédre (la merenda) piza di-granturco-t (tengeriből készített tésztát), néha kis főzeléket és $\frac{1}{2}$ liter aquavino-t, este polentát mártogat olajba, ismét $\frac{1}{2}$ liter aquavinoval. Az olasz városok proletariátusának, főleg délen, közismert főeledele az olcsó maccaroni. Szicíliaiban, melynek földje egyébként két eltérő gazdasági és társadalmi zónára szakad, Corsi szerint a paraszt feltűnően mértékletes evésben-ivásban, vegetáliákat eszik és vizet iszik, de *standard of life*-ja ép oly alacsony, mint Caltanissetta kénbányászaié, kinek gyermekei degenerálódnak, ki családjától elszakadva tölti napjait és ünnepnapokon kikerülve a bányából egy napra, jobban él, többet eszik és iszik mint rendszeren, hogy annyi nélkülözésért kárpótolja magát.¹

¹ N. Colajanni. Gli avvenimenti di Sicilia e le loro cause. Palermo 1894.

Az olasz munkás ruházkodási költsége mindenütt alacsonyabb, mint azelőtt. A munkabérek ma általán magasabbak, mint 20—25 év előtt és minthogy a fogyasztás főcikkeinek árai az utolsó időben többnyire csökkentek, a bérek javulása nem csak névleges, hanem valóságos is. Az órák száma, King és Okey szerint,¹ melyen át egy olasz ipari munkásnak dolgoznia kellett, hogy 1 mm. gabona egyenértékét megkeresse, 1874-ben még 183, 1894-ben 76, 1898-ban a gabona 8 lírás megdrágulása folytán 105-re szökik fel ideiglenesen és ma a városi fogyasztási adó részbeni eltörlése és a fogyasztók érdekeinek megfelelőbb vámpolitika által remélhető, hogy fenti szám még tovább fog sülyedni, a miben a munkások erős és szabad szervezkedésének nem csekély része lesz. Igaz viszont, hogy a lakbér emelkedik, de ez csak $\frac{1}{6}$ -od részét teszi az átlagos olasz ipari munkás költségvetésének és sok üdvöset vannak hivatva tenni a részben reform-szocialisták által létesített *case operaie*, melyeket az orthodox szocialisták sok éleslátással igyekeznek Potemkin falvainak feltüntetni.² Bizonyos, hogy a nápolyi proletariátus bűzös tömeglakásai elhomályosítják a londoni Whitechapel minden borzalmát s a rizsföldek vagy Szardínia mezei munkásai jóval alatta állanak a galíciai és magyar proletárnak is.

A Romagna *kénbányáiban*³ a bányászok 8 órai napi munkáért 1871—1881-ben $2\frac{1}{4}$ líra átlagbért kapnak (a külső munkások, rakodók, fuvarozók stb. 10 órai munkáért mindig valamivel kevesebbet), 1882—1891-bea már csak $2\frac{1}{4}$ lírát, 1897-ig bezárólag mindkét munkáscsoport átlagbére 2 líra alá sülyed. Az évi munkanapok száma 300. Caltanissetta és Girgenti kénbányáiban állandóan szerződötett bányászok munkabére 8 órai munkaidő mellett az 1871—1880-i és az 1891—98-i átlagokat összehasonlítva 10 eentesimi, a napszámosoké 60 centesimi hanyatlást mutat és ma előbbieké $3\frac{1}{2}$, utóbbiaké $2\frac{1}{4}$ líra. Ebből a munkabérből azonban, mely első pillantásra tűrhetőnek látszik, levonnak 50 centesimit világítás és szerszámokptatás fejében (!) s a többit is csak részben fizetik készpénzben, részben olajban, ételekben, lisztben stb. Szardínia kénbányáiban

¹I. m.

²L. a Critica Sociale és az Il Socialismo 1902. évfolyamait.

³Az itt következő munkabér- és munkaidő-adatokat az Annuario Statistic 1900-ki közlései alapján számítottam ki és hozzájuk csatoltam személyes tapasztalataimat.

a rosszabbul dolgozó szigetbeli munkás és a kontinensről jövő társának munkabérei közt utóbbi javára 1—1,50 líra különbség van. Itt a munka szakadatlanul folyik egész éven át, a szárazföldi munkások azonban júniusban a malária miatt rendszerint kénytelenek megválni a bányáktól, hogy októberben újra visszatérjenek. Az átlagos munkabérek keveset térnek el Szi ciliától, de a hanyatlás, mely a kén-válság és a nagy munkakinálat folytán általános — itt a legfeltűnőbb. *A czink-, ólom-, vas-bányákban* a munkabérek hasonlóak, he yenkint 10—15%-kal jobbakk. *A kohókban* 2—2¹/₂ líra, a *kő- és márvány-bányákban* (Carrara) 2¹/₄ —4 líra közt ingadozik a munkabér 8—11 órái munkaidővel. 1901-ben a bányamunkások száma 65,407, ezeknek 14%-a 15 éven aluli gyermek és 3%-a nő. A gyermekeket csaknem kizárólag a kénbányák foglalkoztatják. Minden 500-ik munkás meghalt, minden 300-ik többé-kevésbbé súlyosan megsebesült baleset következtében.¹

Az ércz- és mechanikai munkások bére igen különböző, 10—11 órás napi és 300—340 napos évi munka mellett a munka természetéhez, a szükségelt szakismerethez, a munkás korához, valamint a munkaerő kínálatához képest 2—5¹/₂ líra között váltakozik. (Turin, Sampierdarena, Livorno, Nápoly.)

A *kikötői* munkások keresetei olyan eltéréseket mutatnak, hogy átlagberről szólni sem lehet. Ugyanezt mondhatjuk az olasz partvidék 70 ezer *halászárol*, kiket csak részben lehet a bér munkások sorába számítani. A *vasúti* alkalmazottak és napszamosok fizetsége az eltérő foglalkozási ágak és vidékek szerint különbözik, nagy általánosságban valamivel magasabbnak látszik a déli vasúttársaságnál (Flórencz), mint a Mediterraneonál és a szicíliai vasutaknál. A szocialistáknak a bérek szempontjából is mindenesetre sok okuk van, hogy a vasutak államosítását sürgessék.

A *kőművesek, ácsok* Rómában 2 líra körül keresnek, gyakran szerepelnek ez iparágak, csakúgy, mint nálunk, mellékfoglalkozások gyanánt és hanyatlásuk, miként a *kubikos* munkások közt is, erősen ráterelte ez iparág munkásait az időleges vagy végleges kivándorlásra, főleg mióta a nagy közmunkák (vasútépítések, városszabályozások stb.) szünetelnek.

Olaszország egyik legnevezetesebb iparága a *chémiai*. A bérek itt 1¹/₄ —4 líra közt váltakoznak, a napszamosnők ugyan csak 1 lírát keresnek, de ²/₃-uk, egészségének aligha megfelelő túl-

¹ Il Popolo Romano. Anno XXX. N. 304.

csigázottságban, akkordba dolgozik és így 2—3 lírát is megkeres naponta. Az *élelmiszerkészítésnél* a felnőttek 2—3 lírát keresnek, nők ennek felét, gyermekek negyedrészt. Csekély, de állandó emelkedés mutatkozik a *selyemfonásnál*, bár a munkabérek még mindig alacsonyok. Selyemhernyótenyésztésael több mint félmillió szegény ember foglalkozik. A gyári feldolgozásban a fonók 1 líra körül keresnek és ez összeg a segédmunkásoknál 50, sőt 36 centisimiig sülyed napi 12—12¹/₂ órai munka fejében. Az utolsó 3 év alatt a gazdasági gyógyulás hatása érezhető mindenfajta munkabérben s így a selyemgyári munkások éhség-bérei is emelkedést mutatnak, a mihez a szocialista szervezkedésen kívül a külföldi munkáskereslet is biztos út. A magyarországi selyemfonók körül időleges olasz munkás-telepek keletkeznek. (Újvidék, Tolna, Győr, Komárom.) A *gyapjú- és gyapotszövő gyárakban* (Biella, Tolegno, Schio, Camporomone, Ceranesi, Castellanza) 10—12 órai munka fejében 2—3 lírát, nők ennek legfeljebb felét kapják. Erős osztályharcot folytatnak s bérök javulása jelentős a legújabb időben. A *jutegyárak* (Bologna, Milánó) nagyjában ugyanannyit fizetnek, a nők itt is felénél kevesebbet kapnak; míg a férfiak bére az utolsó harmincz év alatt legrosszabb esetben is változatlan maradt s itt-ott 60% emelkedést mutat, a nőknek, kiknek szervezete oly rettentően megsínyli ezt a munkát, ma 20—30%-kal alacsonyabb a munkabérök, mint 1871-ben. A 16 állami *dohánygyárban* a munkabér az utolsó 7 év alatt emelkedést nem mutat. A munkások 3 líra körül keresnek, a nők ennek felét is csak kivételesen, akkord-munkával mindketten többhöz jutnak, de nem a napszamosokra kötelező nyolcz órai munkaidő mellett. A *tipográfia* régtől fogva szervezett munkásait általában nem díjazzák rosszabbul, mint nálunk. Rómában felnőtt szedő 5, szedőgyerek 1¹/₂ könyvkötősegéd 3¹/₂ lírát keres, a nők munkáját 1—1¹/₂ lírával díjazzák. A nyomdászok nagy intelligenciájú testülete fogalkozása sajátosságánál fogva már átmenet a szellemi munkásokhoz, elsőben a *sajtó és irodalom* hadseregéhez, kiknek viszonyát a kiadókhöz, *Luzzani* kezdeményezésére, törvénnyel óhajtkák szabályozni. Olaszországban feltűnően keveset olvasnak, alig 8—9 napilap áll nyugat európai színvonalon. A nápolyi Camorra pörében szomorú belepillantást vehetett az olasz közvélemény a megfizetett sajtó aljas műhelyeibe. Független lap kevés van, a legtöbbször munkatársai vagy kegyelemkenyeret esznek, vagy teljességgel bizonytalan és szegényes a

keresetők. A *művészi* termelésben, mely főként a klasszikusok másolásán tengődik, a kínálat messze felülmúlja a keresletet és nem egy talentum alkuszik meg csüggedten az éhségbérrel, melyet kínálnak neki. Állandó *színház* van ugyan minden városban, de vándorszíntársulatok váltják bennök fel egymást és a jelesebb színészek is anyagi gondokkal küzdenek, nem szólva a kezdő névtelenekekről, kiknek sorsát Neera írta meg világhírű regényében. A flórenczi Museo Nazionale kórház volt s a renaissance idején betegen feküdt benne *Andrea del Sarto*. Távozásakor nem tudván a kórházi illetéket megfizetni, ennek fejében ágya fölé egy freskót festett, melyet nemrég fedeztek fel. Andrea del Sarto nyomorúsága ma is mindennapi, de miért nem mindennapi inkább Andrea del Sarto dicsősége? A határozat, melyet az imolai kongresszus a színészek érdekében elfogadott,¹ a szocialista-párt bölcsességét bizonyítja. Kétségtelen, hogy a proletariátus nem kezdődik és nem végződik a kézi munkánál, hogy tömérdek elégedetlen, siralmasan díjazott, állás vagy nyugdíj nélkül szűkölködő ügyvéd, orvos, tanár, mérnök, tanító sorolható a szocialista proletariátus sorába. Miért? Mert tragikumuk *a termelés szervezetlenségéből* fakad egyrészt és gazdasági kizsákmányolásból és oligarchiából másrészt. A *tanítók, tanítónők*² és *tanárok* egy jelentékeny része szocialista és fizetésének alacsonysága folytán méltán számítható a proletariátus sorába. Ki ne ismerné a mindig hű és mindig áldozatkész olasz tanító és tanítónő hősi alakját a De Amicis »Cuore«-jából? Intelligenciája, megerőltető tüdő-és idegmunkája százszorta erősebben érezteti vele az éhségbér nyomorát. Kongresszusaikon tartalmaz szocialista szólamok hallatszanak.

A *kereskedelmi* alkalmazottak osztálya gyengén és csak helyenkint van az osztályharcz alapján szervezve. Fizetésök hullámzó, az északi városokban (Turin, Milano) nagyjában megfelel a francia viszonyoknak, de a fokozódó munkaerő-kínálat rontja béreiket. A nyugati államok kereskedelmi alkalmazottaival szemben főleg a vasárnapi munkaszünet hiánya különbözteti meg hátrányosan az olasz kereskedelem munkásainak helyzetét, a közel jövő ezen is segíteni fog.

A *mezei* munkás sok tekintetben él egészen más természetű gazdasági feltételek alatt, mint az ipar, kereskedelem,

¹ L. Il Socialismo Anno 1902. I. N. 14—15.

² A tanítók legkisebb fizetése: városban 900, vidéken 700 líra, a tanítónőké városban 720, vidéken 560 líra.

közlekedés és szellem munkásai. Kívánalmi eltérnek a különböző birtokmegoszlások, művelési ágak, értékesítési lehetőségek és a hagyományok szerint. A sajátosan tőkés mezőgazdasági üzemek béresein (*contadini fissi*) kívül Olaszország kopár és termékeny, északi és déli földjének jellegzetes munkásai a pász-toremberek, a juhászok és gulyások (*pecorari, bovari*), köztük számosan alul vannak a hús esztendő, a mi szomorú jelenség, ha e foglalkozások demoralizáló és szellemileg is degeneráló sajátságait megfigyeljük. Szerény táplálékon kívül 75—200 líra évi fizetésük van. Az *aratók* bére jóval magasabb a rendesnél és kivétel nélkül fölözi tót aratóink helyzetét, Sziciliában bő és tápláló étkezésem és 1¹/₂ liter boron kívül 2¹/₂ líra naponta, északon helyenkint több, Dél-Olaszországban kevesebb. Más *napszamos* Sziciliában 76 centesimittől 1 líráig keres, az Agro Romanon Cassapi herezeg napszamosai 1—1¹/₂ líra napszámért dolgoznak, míg a szomszédos San Gregorio de Sasson a talaj művelés nehézsége miatt 2 lírát is fizetnek. Rendszerint enni kapnak a napszamosok és ehhez ¹/₂ líra napszámot. Északon 1—1¹/₂ lírát keresnek s az olasz mezei férfi napszamos átlagbére 1,15 lírára tehető, ezzel szemben a magyaré 1,40, (?) a németé 1,80, a franeziáé 2,65, az angolé 2,75 líra. A béresgazda helyenkint szintén csak napszámot kap (3 líra). Nagyobb szobában 14—40 lélek is ellakik, *tout commue chez nous*. A *mezei munkásnak* keresete 0,60—1 líra, kisebb gyermekeké 35 centesimi. Láttam olajbogyót szüretelő asszonyokat, kik 12 órasi folytonos görnyedésben végzett munkáért 55 centesimit kaptak. De kétségtelenül legtipikusabb alakja az olasz mezei proletariátusnak a részes (harmados, kétharmados és főleg feles, *mezzadri*). Szerződés köti le egyfelől a feles saját munkáját, másrészt a tulajdonos földjét és a termelési költségeken (vetőmag, iga, trágya, biztosítás) különbözőképen osztozkodnak, a mihez helyenkint különös szolgáltatások járulnak a padrone javára, ezeket ellenőrizni igen bajos.¹ A mezzadri siralmas szerződésai lenyomják a mezei munkabért az egész vonalon. Le a kisbirtokosét, a bérlőét, a napszamosét. A *kisbirtokosok* nagy száma ne vezessen senkit hamis következtetésekre, minthogy azok legnagyobb része elaprózott törpe-birtok s tulajdonosaik maguk is proletárok.²

¹ Gritica Sociale XII. 8. G. Murialdi: L'organizzazione economica dei mezzadri.

² Olaszország 3¹/₂ millió földbirtokosa közül 3 millió 20 líránál kevesebb kincstári és tartományi adót fizet, további 370 ezer 40 líránál kevesebbet.

A fűbér nem különbözik a nálunk szokásostól. A kubikos-munkás a közmunkák fogytával kénytelen kivándorolni. Az árverések általában jóval gyakoribbak az elmaradt agrárvidékeken (Szardínia). Pedig a földadó, *Ferri* szerint nem sújtja aránytalanul a földet. Míg az *imposta sui terreni* (állam, község, provincia), 1871-től 1901-ig 216 millióról 241-re emelkedett, ugyanez időben a fogyasztási adók 261 millióról 503-ra szöktek fel, minthogy a búza, melyért 1871-ben 1,40 lírát üzettek q.-ként, ma 7,50 lírának van alávetve s a petróleum nyolczszorta súlyosabban van megterhelve, mint 30 év előtt.¹

Miként délen a városok keletkezését nem az industrializáció idézte elő, akként ott a mindig gyenge *kézműves-ipar* nem is mutat jelentős hanyatlást a gyáripar hiányában. Északon a kőszén drágasága miatt, melyből még mindig 120 millió líra értékűt importál Olaszország, a kézműves ipar erősebben tartja magát, mint Európa többi államaiban, de a »carbone bianco« (fehér kőszén), a mely névvel az olaszok gazdag vízeseiket jelölték meg, megteszi majd itt is forradalmi hatását. Helyenként, mint Milanóban és Firenzében máris érzik, hogy utjuk habár talán csak átmenetileg a szövetkezeti eszme felé vezet. S a mily egyoldalúság Olaszország gazdasági lendületét kizárólag a *szövetkezeteknek* tudni be,² ép oly egyoldalúság el nem ismerni a népbankokat (*banche popolari*), hitel-, fogyasztási-, értékesítő- és termelési szövetkezeteket és a népies takarékpénztárakat (Luzzatti, Wollemborg), mint a nemzeti vagyon emelésének és a jövedelem-elosztás arányosításának felette nevezetes tényezőit. A szövetkezetek kevésbé függenek az államtól, mint Francia-, Angol- vagy Magyarországon. 1864-ben teremti meg Luigi Luzzatti Schultze-Delitzseh példájára az első népbankot, 1898-ban már 687 van 381 ezer taggal, 105 millió alap- és tartaléktőkével és 850 millió évi forgalommal.³

A takarékpénztáraknak (*casse di risparmio*) 1899 végén 404 a számuk, több mint másfél millió a betevőjük és 200 millió líra a tőkéjük. A kölcsönös segélyszövetkezetek (*società di mutuo soccorso*) száma mintegy 8000, egy millió taggal, száz millió tőkével. Van azonkívül 1000 kisebb földmíves-segélypénztár (*casse rurali*. 1260 fogyasztási,⁴ 1000 ter-

¹ Il Socialismo I. 1. E. Ferri: Il discorso della Corona.

² L. Geöcze Sarolta: A dolgozó Olaszország. 1902.

³ Ministero di Agricoltura; Banche popolari 1898. Róma 1900.

⁴ A fogyasztási szövetkezetek adómentességet élveznek.

melési ugyanannyi biztosító és 700—800 tejszövetkezet, 350 munkás- és 200 agrár-konzorcium. Közvetlen hatásuk is üdvös a munkásságra, nem csupán a közvetett, mely a vagyongyűjtés és jobb termelés mindenfelé sugárzó áldásában áll, de mindazáltal gyakran vádolják őket, hogy helyenkint kapitalista jellegűek és sokszor elzárkóznak a törpe bérlő és kézműves elől. A nép bankok részvényei azonban alacsonyak és a részvényesek $\frac{1}{4}$ része kisiparos, 8%-a ipari munkás, $\frac{1}{4}$ része kisbirtokos és törpe bérlő és 4%-a mezei munkás. De szocialista részről siirün hangzik a vád, hogy a népbankok mostohán bánnak a fogyasztási szövetkezetekkel és hogy czéltudatos munkásbarát szociális politikát csak ott végez a cooperatio a szó modern értelmében, hol nagyrészt szoezialisták kezében van. A decretolegge idején világosan bebizonyult, mennyire rá van utalva a szövetkezeti eszme a politikai demokráciára és mennyire illuzóriussá tehet minden cooperatiót az állami reakció.

1883-ban a kézi munkások (braccianti) Ravennában közmunkák elvállalására *cooperatióba* álltak (öntözés, kiszáritás munkáira). Sikerük folytán ma már 350 ilyen munkás-szövetkezet van 65 ezer taggal; csoportokra oszolva dolgoznak és minden nyereséget felosztanak. De a politikai üldözések sok jóra való törekvést csonkítottak meg, sok hivatott erőt kedvetlenítettek el. És még politikai és államgazdasági (vám, adó, tarifa, pénzügy) demokrácia mellett is csak művelt és öntudatos egyedek képesek egészséges szövetkezetekben való részvételre és azok huzamos fentartására. Sőt mind e tényezőket számba véve is, a szövetkezet nem egyetemes csodaszere egy beteg országnak, hanem csupán egyik főtényezője a gyógyulásnak. A Crispi-féle vámpolitika ártott annyit a *nemzeti jövedelemnek*, mint a mennyit a szövetkezet használt és e viszony utóbbi terhére aránytalanabb, ha a *jövedelemeloszlás* változásait vizsgáljuk. A szövetkezettel legalább is egyenrangú tényezői az olasz gazdasági renaissancenak a »fehér kőszén«, a tankötelezettség, a munkások öntudatra ébredése és szervezett ellenállása s a gazdaságpolitikai és kommunális demokrácia felülkerekedése az osztálymonopol és cammorizmus felett. Ezek nélkül csonkán vergődne olasz földön is a szövetkezeti eszme, melynek jelentős áldásait senki sem kívánja kétségbevonni, legkevésbé a doctrinair dogmáiktól megszabadult új-szocialisták. Világos másrészt, hogy van egy pont, melyen a szocializmus átveszi a szervezést a szövetkezet kezéből s ez — kivéve helyen-

kint a fogyasztási szövetkezeteket — a tulajdonképeni proletár százfonalú, öntudatos osztályharcza. A szövetkezet inkább az apró bourgeoisie és vagyonosabb munkásság szervezője s tagadhatatlanul kisajátítja a nagytőke immanens magnetizmusának egy részét az összegyűjtött kis tőkék számára. Ezzel szolgálja a tőke és jövedelme arányosabb eloszlását és a munkásnak új keresetforrásokat teremt. Másrészt kiküszöböli az uzsorát, alkalmat ad parlag tehetségek kifejlésére, a kisiparost motorral, nyers anyaggal és megrendelővel látja el, a parasztbirtokost és haszonbérlet olcsóbb gépekkel, öntöző-csatornákkal, műtrágyával, importált szarvasmarhával, vetőmaggal, szakismerettel (catedra ambulante). Ezzel szolgálja a nemzeti vagyon hatalmas és progresszív gyarapodását. De nem tud eljutni a létminimumért elrothadó szardíniái kénbányászig s az Agro Romano és Szicília óriási latifundiumainak béreséhez és napszámosához, sem Nápoly lazzaronijához, sem az északi selyemgyárak proletárjához. Füstté válik a szövetkezeti eszme, *ha magányosan jár*, a gyárak füstjében és a kötött birtokok megkötik kezét. Másrészt kétségtelen, hogy a nemzeti jövedelem emelkedése nem involválja szükségképen a munkabér növekedését, vagy legalább is nem szükségképen a többi osztályokéval való arányos növekedését. 1800-tól 1889-ig Angliában a felsőbb osztályban egy-egy családnak jövedelme 730, a középosztályban 85, az iparoságban 50, a munkásosztályban 27 L. st.-gel növekedett, átlagban valamennyi osztályban 61 L. st.-gel s így az angol család átlagos jövedelmi többleténél (48%) a munkásosztály jövedelmi többlete (38%) 10%-kal kevesebb és még mindig nem üti meg egy angol család száz év előtti *átlag-jövedelmét*.¹ Nem gondolom, hogy a most lejátszódó olasz ipari forradalom (melyben a villamosság helyettesíti a gőzt) lényegileg kedvezőbb eredményeket szülne a mai osztályuralom keretében. Olaszország szocialis állapotának ma még több a mérges sebe, mint a biztos gyógyszere. Az őslatin sírok felett, a görög-római kultúra düledékein degenerált, kizsarolt, csüggeteg nép szántogatja a mocsaras földet. A Mezzogiorno czimeres földuzsorásai, a szédelgő bankok, községi és provinciális bünbarlangok (mafia, camorra) urai és az inkompatibilitás monte citoriói lovagjai kiszívták hosszú időre Dél-Olaszország életnedvét ott, szomszédságában a Michelangelo márvány Mózesének, az olasz lélek ez eszményített energiájának, e kőbe formált akarathoz,

¹ J. F. Mills. Railway Review. 1902, III. 21.

ez örökkévaló erőnek, lendületnek és igazságnak, melyet az olasz faj produkált. De a márvány Mózes nem mozdult meg, hogy leüsse a korbácsos rabszolgatartót, ki görnyedő testvéreit sanyargatja és mozdulatlan marad az olasz lélek energiája, tüze, büszkesége. Hogy miként mozdul meg ez ősi föld termékeny ereje a szociális forradalom terén, azt óhajtom alább az olvasó elé vázolni. Az olasz, mondja Guglielmo *Ferrero*, századokon át megszokta, hogy féladagból éljen meg. Nézzük, miként válik tudatára e megcsalásának s mely utakon-módokon igyekszik biztosítani a »mezza razione« — *másik* felét.

(Folytatás a jövő számban.)

Ifj. Leopold Lajos.

EDWARD CARPENTER.

A társadalmi tudomány természeténél fogva az egyes embert csak mint a társadalom egy atomját tekinti; az egyént nem veheti külön figyelembe, számára ez csak az anyag, melyből a társadalom felépül. De ne felejtsük el azért, hogy végeredményben mégis az egyén oka és célja a társadalomnak. Hiszen a szoeziologia törvényeit is csak azért kutatjuk, mert reméljük, hogy ezeknek ismerete majdan elő fogja mozdítani, hogy az egyes emberek boldogabban éljenek. És ezért nem esik a társadalomtudomány körén kívül, hogy azzal a gondolkodási iránynyal foglalkozzunk, mely általános érvényű absztrakt társadalmi törvények helyett az egyéni embert igyekszik kikutatni és megérteni és ebből magyarázza meg a társadalom alakulását és fejlődését. Ezen irány egyik legkiválóbb képviselője Edward Carpenter.

Az egészséges, természetes, minden irányban szabadon kifejlődött ember költőjének és prófétájának mondhatjuk őt legtöbb joggal. Sarktétele, hogy a milyen az egyén, olyan lesz a társadalom is; és minden művében az egyéni ideálok, egyéni törekvések és az egyes emberek akaratának fő fontosságát hangsúlyozza leginkább. Elismeri, hogy a társadalmi fejlődés végzet-szerű előrehaladásának az egyes ember nem tud ellenszegülni, és hogy az egyén csak nagy ritkán éri el a célát, melyet maga elé tűzött. De a társadalomban — mondja¹ — csakhamar meg fog valósulni az az állapot, melyre az emberek többségének kívánsága és törekvése irányul. Ha az átlagos ember társadalmi ideálja az, hogy a maga számára mennél többet szerezzen és mennél kevesebbet adjon cserébe, akkor az egyéni igyekezetek összeműködéséből és kölcsönhatásából kialakul a társadalom mai formája, melyben az egyesek és osztályok végsőig vitt

¹ England's Ideal. 4.1.

küzdelve a létért, az erősebb könyörtelen uralma a gyöngék felett a majdnem kizárólag uralkodó törvény.

Napról-napra több rendszer, mozgalom, terv és utópia merül fel, hogy azt az állapotot, melynek tarthatatlanságát minden nemesen gondolkodó ember belátja, megváltoztassa. De Carpenter egyikhez sem csatlakozik. Mindegyik magában hordja — egy irányban vagy a másikban — az igazság és jogosultság csiráját: mindannyi együttvéve csalhatatlan hirdetője egy a régi rend felszíne alatt kialakuló új rendnek; de magában véve legyen az forradalmi és utópikus, vagy békés és tudományos, egyik sem jár a helyes úton ahhoz, hogy a társadalmat megváltoztassa. A mint a mai emberek, azok ideáljai és világnézete alakították meg a mai társadalmat, úgy az ő meggyőződése szerint a jövő társadalmat csak *új emberek*, a kik új ideálok és új világnézet alapján állanak, fogják megteremteni.

Senki sem mutatott rá meggyőzőbben az *új ember* eljöveteleének szükségére, senki sem állapította meg világosabban az új ideált és rajzolta meg pontosabban az utat, melyen ahhoz eljuthatunk, mint Edward Carpenter. Műveiben egy magasabb világnézet alapjait rakta le költői ihlettel és ékesszóló éles érveléssel; és habár gondolatainak és nyelvének mindenre kiterjedő sokoldalúságát és gazdagságát egy rövid kivonatban visszaadni nem lehet, megkísértem összegezni az eszméket, melyeket költői és prózai műveiben kifejtett.

Leghatalmasabban nyilatkozik meg Carpenter egyénisége költői műveiben. »A Demokrácia felé«.¹ Ezen cím alá foglalja össze rhapsodikus, szabad formában irt költeményeit; de demokrácia nála hasonlíthatlanul tágabb, univerzálisabb fogalom, mint a mely értelemben e szót rendszeresen használják — igazában ehhez semmi köze sincs. Ő az emberi közösség, a Demos, a szabadság, egyenlőség és testvériség eljöveteleét érti alatta. Ezen kifejezéseket mint synonymokat használja, egy fogalomnak különböző oldalait, különböző árnyalatait nevezi meg azokkal és ez az *egy* az, melyért az ember az egész történelmen keresztül vágott és küzdött; ez legbensőbb valója és rendeltetése:

»Hogy a szabadság vagy egyenlőség — mert a kettő egy — megvalósuljon, ezért *te érted* forgott a világ.«

És ezen demokráciát nem mint követelményt, mint egy

¹ „Towards Democracy”, 4 kötet. Swan Sonnenschein & Comp. London.

ideális állapotot tünteti fel, hanem mint egy bennünk rejlő elvitázhatlan, megdönthetetlen tény, melynek át kell mennie öntudatunkba, hogy saját életünk értelmét felfogjuk:

»A médium, melyben önismereted létezik, az egyenlőség« és csak ennek a törvénynek követése vezethet végre az igazi boldogsághoz:

»Nem szegheted meg sokáig az egyenlőség törvényét.

Akár mit veszel el most másoktól a magad számára, ugyanazzal szegényebb leszel végre is;

A mit most adsz, ugyanaz bizonynyal visszajön hozzád.«

Az emberekkel, az egész természettel való ezen benső egység érzete az, mely megadja az egész mű alaphangját (és mely minden művén átvonul). A ki a világ ezen »édes titkát« megértette, felszabadult »saját maga és a külső cselekedetek köteléke« alól. Az ő számára minden egyforma, nem érzi magát többé mint külön lényt, csak mint az egésznek részét, sőt azonosítja magát az egészszel; a világ: »Átlátszóvá vált előtte« és »Mindenütt otthon van«. Semmi sem árthat neki, minden vágy, küzdelem és szenvedés megszűnt és egy nagy harmóniába olvadt.

Mindez így szárazon elmondva meglehetősen homályos mysticismusnak látszhatik. Valóban Carpenter költeményei sok tekintetben mutatnak rokonságot az indiai mystikus bölcsellett (gnanam).¹ Úgy mint ezt, sokkal inkább az érzés és beleélés által lehet azokat megérteni, mintha gondolkozunk felettök; és Carpenter több ízben figyelmeztet is, hogy tegyük félre a gondolatot, ha meg akarjuk őt érteni:

»Értsd meg jól, — már előbb intettelek — hogyan közelítsz e szavakhoz:

Ne jöjj kíváncsi értelemmel közelökbe — ne hogy teljesen tönkretegyenek;

De jer merész szívvel és őszintén és gondtalanul; és áldást hoznak reád, többet mint képzelheted«.

És valóban a szerző nyelvezetének ezerszínű pompájában megnyilatkozik előttünk a végtelen univerzum egysége és a boldogság, mely ebben az érzésben rejlik.

¹ Carpenter csakugyan érintkezett is ezen bölcséleti iskola egy adeptusával ceyloni utazása alkalmával; csak hogy az 10 évvel a „Towards Democracy” megjelenése után volt. Úti jegyzeteiben (From Adams Peak to Elephanta) rendkívül érdekes dolgokat mond el ezen bölcséleti irányról és képviselőiről, úgy mint általában Indiáról.

»Mint az egész világ, oly mély az én életem — és én tudom ezt; ezt a bizonyosságot senki sem döntheti meg; semmi sem tehet tönkre, semmi sem árthat nekem.

Az öröm, az öröm feltámad — és én is feltámadok; a nap túlárado átható örömmel sugároz át, az éj visszasugározza azt tőlem.«

És a mindent átható öröm egyre fokozódó kifejezést nyer, míg egyes helyeken a nagy Pan-nak, az életnek, ihletett dics-himnuszává lesz.

»Eddig ki nem mondott öröm költője vagyok« — mondja.

De nagy tévedés volna azt hinni, hogy Carpenternél egy felhőkben járó spiritualizmussal van dolgunk, a mely az alacsony földi dolgokat megvetve szárnyal a magasba. A ki úgy egynek érzi magát a világgal, mint ő, annak »magas« és »alacsony«, »jó« és »rossz« általában meglehetősen értelmetlen szavakká váltak. Ő minden létezőt elismer és felvesz magába és épen különösen súlyt fektet arra, hogy: »A test a lélek gyökere«. Majdnem azt mondhatnók, hogy bizonyos kultuszt űz az emberi testtel; annak egészségét, szépségét, erejét és ügyességét számtalan helyen dicsőíti. És ép így a földet is, mindenek anyját, a melyből minden ered:

»A jelentéktelen vén föld! a poros göröngyök!

Csak egy pár marék barna morzsa kezünkben, melyből a fák fakadnak és a fű és az állatok, melyek ezek közt bolyongnak, és az ember az ő magasra törő civilizációival és vallásaival:

A közönséges és általános, — ezek a te határaid.« És a modern nemzetek hanyatlásának legfőbb okául azt látja, hogy megtagadták a földet, melyen élnek:

»Csak az a nép boldogulhat, mely földjét szereti és megesküszik, hogy ezt széppé tegye.

Mert a föld (a Demos) az emberi élet alapja, és ha a viszony, mely a közt éhez köti, ferde, szükségképpen minden egyéb ferde és hazug.

Hogy tagadhatja meg a virág saját gyökerét, vagy a fa a talajt, melyből fakadt?

És hogy állhat meg egy nép szilárdan a nap alatt, ha csak nem mint közvetítő Föld és Ég között?

Hogy ez anyaföld gazdag gyümölcseit minden isteni használatnak szentelje?»

Az anyaföldből, saját testünkől, ha ezeket megtisztítottuk a salaktól, mely reájok tapadt, ha teljesen felfogtuk és megértettük azok értelmét, fog előtűnni az új ember.

És álljon ez a rövid pár sor példa gyanánt a sok közül, milyennek álmodja ezt Carpenter.

»Egészséges és jól kifejtett testtel, magában bízó, vállalkozó, élénk, ügyes minden szerszám használatában, képes a természet minden szeszélyével megküzdeni, és a Földdel, fentartásáért; egymás iránti szeretettel és bizalommal teljes, legyőzhetetlen és hallgatag hitben egy a többivel.«

A mit így ezer változatban megénekel költői műveiben, azt essayiben alaposabban és nyugodtabb hangon terjeszti élénk. Legterjedelmesebb ezek közül az, melyet »a civilizáczióról, annak okairól és gyógyításáról« írt.*

Maga a cím — mely első perczen különösnek tűnhetik fel — jellemző a szerző gondolatmenetére. Civilizáció alatt nem az emberiség folytonosan haladó és nemesülő mozgását érti, a hogy a szót gyakran használják; hanem egy szorosan meghatározott történelmi stádiumot nevez annak, mint L. Morgan, Engels és a primitív emberről írt munkák valamennyien. És ezen állapot jellemző vonásait abban találja, hogy az élet alap-ténye, az egység ember és természet közt, melyről az alább szóltunk, az egyéni tulajdon és az írott feljegyzések megalakulása által felbomlott. Az előtt az egyén öntudatlanul a törzsszel azonosította magát; most kiki a maga számára igyekszik gazdagságot és hatalmat szerezni. A belső természetes összetartás megszűnik és egy külső hatalmi szervezet megalakulása válik szükségessé, hogy az embereket békében együtt tartsa. Megszületnek az írott törvény, a kormány és társadalmi osztályok. Ép így az egyes ember is, a mint hatalma a külső dolgok felett kiterjed és erősebb lesz és mindig több kívánságot képes kielégíteni, jobban és jobban eltávolzik a természetes életmódtól, megbomlik benne az egység, az *egész-ség*, a funkciók és szervek öntudatlan harmóniája. És így végre a civilizált ember teljesen eltávolzik valódi emberi lényegétől és rendeltetésétől. Városokban, sokrétű ruhákba burkolódzva zárja el magát a szabad természet elől, és törvényeket, rendőrséget és osztályellentéteket torlaszol maga és embertársai közé.

Valóban — mondja Carpenter — pessimistikusan tekinthetnők a jövőt** látva, hogy a múltban akárhány nemzet

* Civilisation, it's cause, and cure.

** Különösen, ha a tudomány sötét jövőndöléseit halljuk: pl. Kay Robinson egész komolysággal bizonyítja a Nineteenth Century 1883 májusi számában, hogy a jövő embere kopasz, fogatlan, lábujjak nélküli lény lesz, elkorcsosult izmokkal és tagokkal, melyekkel alig fog tudni mozogni.

indult el ezen az úton, mindannyit a romláshoz és bukáshoz vezetete az. Csakhogy a jelenségek most nem ugyanazok, mint a melyek Görögország vagy Róma civilizációját jellemezték. Akkor egy-két civilizált nemzet állott elszigetelve a barbár népek özönében; a lökés, mely megdöntötte őket és új friss erőket vitt helyükbe, *kívülről* jött. De ma a civilizáció az egész föld kerekességét meghódította; és Carpenter épen abban látja egy jobb, emberesebb jövő biztosítékát, hogy a civilizált társadalmon *belől* mutatkoznak a jelek, melyek annak disintegrációjára fognak vezetni. Az elégtelenség, a kényelmetlenség érzete azoknál is, a kik a mai rendszer kegyelméből minden földi javakkal el vannak halmozva: a szociális mozgalmak és az embereknek számtalan célra való egyesülése és tömörülése; a majdnem öntudatlan visszakíváncozás egy egyszerűbb természetesebb életmódhoz: mind az egy új rend kialakulása a régi rend felszíne alatt.

És így a civilizáció ezen korszaka minden hátrányával nem más, mint egy szükséges lépcső fölfelé, egy stádium az emberiség örök exfoliációjában. Csak előkészítője annak, a mi utána jön és ez létezésének egyetlen oka és célja.

A növény életét véve például: ez az a burok, mely megvédi a bimbót a külső viszontagságoktól, összetartja azt, míg alakatlan csirából organikus képletté fejlődik; és ha ezen feladatot elvégezte, mikor már az új alakzatot szabad fejlődésében gátolná, akkor elszárad, megreped és le hull; és ime a virágon belül megint egy új alak képződik — a mag, — melynek a virág szintén csak burokja és előkészítője.*

És a mint a növény élete is folytonos körforgás, de a századik generáció még sem olyan mint az első volt — az egyéni élet folytonos ismétlődéséből egy új faj alakult ki — úgy az ember is vissza fog térni a természethez, a közös életmódhoz — de egy magasabb színvonalon. Egysége a természettel *öntudatos* lesz és nem a természet erői fogják őt kényük szerint ide-oda vetni, hanem ő kényszeríti azokat szolgálatába; közössége az emberekkel nem szorítkozik a törzsre, hanem felöleli az egész emberiséget.

Többi három munkájában ezen világfelfogásnak a mindennapi életre kiható következményeit építi ki. Természetes, hogy

* Carpenter egy külön essay-ben tárgyalja ezen exfoliációt, mint a törvényt, mely az egész természetén végigvonul; és Lamarck fejlődési elméletének védelmére kél Darwin evolúciós törvénye ellen.

annak a nagy benső átalakulásnak, mely a mai átlagos felfogástól Carpenter ideáljaihoz vezeti az embert, ép oly nagy külső átalakulást — egy »Umwerthung aller Werthe«-t — kell magával hoznia. Sok helyen figyelmeztet rá Carpenter, hogy minden régi intézményt és igazságot, dogmákat, konvencziókat és szokásokat meg kell vizsgálnunk, vajjon megegyeznek-e azok saját énünkkel, és ha nem, el kell vetnünk azokat; de azért sem felforgató, sem utópisztikus tendenciákkal nem találkozunk nála. Essayiben éles kritika és gúny tárgyává teszi a modern élet ferdeségeit, élénk képzelettel rajzolja meg a jövőendő lehetséges képét, de a földolog számára mégis mindig az marad *a mi* az ember — nem az, a mit tesz, még kevésbé az eredmény, melyet elér.

És a mi az emberhez, az egyénhez viszonyban áll, azt mind felöleli műveiben és mindent ebből az egy szempontból igyekszik összhangzásba hozni és megérteni. Egyik kötetében* a szerelem és házasság problémáját fejtegeti és tiszta természetes felfogása sok előítéletet és nehézséget hárít félre ezen tárgyról, mely minden ember legbelsőbb lényével oly szoros összefüggésben van. A másokban** a modern ember főbb gazdasági és szociális intézményeit és törekvéseit (nyerészkedés, magántulajdon, kereskedelem, az élet egyszerűsítése stb.) világítja meg az új ideál szempontjából; és eközben olyan apró részletekre is kiterjeszkedik mint az élelem, ruházkodás és lakás legtermészetesebb és legjobb formája. A harmadikban*** a művészetről szól, és arra az eredményre jut, hogy az igazi művészet csak a közérzésből, a nép széles rétegeinek szükségletéből fakadhat, és hogy annak egygyé kell fornia a mindennapi élettel, annak nyilvánulásait kell széppé tennie. Miután ezt kimutatta az egyes művészetekről, összefoglaláskép — és mintegy az előbbi kötetek gondolatának összegezésével is — az »élet művészetéről« ír és ebben quintessenciáját adja praktikus életfilozófiájának.

»Kifejezni önmagunkat, saját lényünk minden elemeit összhangba hozni — valamennyit — és azután életünkben kitárni azokat; fölépíteni őket a mindennapi világban, hogy a másokkal való egyesülés eszközeivé legyenek: mily hatalmas dolog volna ez!« Ennek, hogy saját magunkat kifejezzük, kell

* „Love's Coming of Age” (németül Dr. Federn fordításában „Wenn die Menschen reif zur Liebe werden”. H. Seemann's Nachfolger Leipzig.

** England's Ideal.

*** Angel's Wings.

alárendelnünk mindent. »Az Uralkodás ez Élet Művészetének jelszava — folytonosan meg kell szabadítanunk magunkat attól, hogy *egy* dologhoz legyünk kötve — sem pedig *egy* indító ok rabszolgájává nem szabad lennünk — minden indító okot fel kell használnunk — hogy *magunkat* kifejezzük.« Ami bennünk és körülöttünk van, csak *anyag*, melyet föl kell használnunk, de nem szabad megengednünk, hogy az uralkodjék rajtunk. Gondolataink, vágyaink, szenvedélyeink közt egyik se jobb vagy rosszabb a másiknál — és Carpenter épen legnagyobb ellensége minden aszkezisnak vagy fanatizmusnak. »Hadd jöjjenek az erős vágyak — mondja — ne távolítsd el, ne tagadd meg őket; de ne hidd, hogy végeredményben bennök rejlik, a mit keresel.« Életbölesességét egy mondásba lehet összefoglalni, melyben találkozik minden idők nagy gondolkodóival és költőivel: »Légy *tenmagad* és bizzál.«*

És ezzel visszatértünk kiinduló pontunkhoz: hogy Carpenter, mint a szabadon kifejtett egyén profétáját és költőjét illesszük be azon gondolkozók és tudósok közé, a kik az ember és társadalom törvényeit kutatják. És ámbár életfelfogása és gondolkodási módszere oly nagy mértékben különbözik a társadalomtudomány többi művelőitől, úgy hiszem mégis joggal állíthatjuk őt kiváló helyre ezek közé.

Gróf Batthyány Ervin.

* Towards Democracy XXX.

LEVELEK A KÉPÍRÁSRÓL.

Paris, 18..

Kedves barátom,

Végre itt vagyok a művészetek szent előcsarnokában. Erről beszéltünk mi oly sokat, erről ábrándoztunk. Hanem én most úgy érzem magamat, mintha megcsaltak volna. Úgy van, csúfosan megcsaltak. Azt ígérték, hogy egy szép, szende, kedves gyermekhez, ifjú lánykához vezetnek, a kinek ibolya-koszorú van a hajába fonva — s íme, egy fogatlan, vasorrú ránczosnyakú vén banyához vittek. Ez a banya olyan rosszra csábító vén szipirtó, a ki édes-mázas szavakkal susogja füledbe a rosszat, nem más, mint a mai művészetnek nevezett valami, a miről mi hosszú sétáink közben oly ihlettel, annyi rajongással beszéltünk, szóval a múzsa maga. De vajjon?

Akkor, mikor mi ezt oly naivul tárgyaltuk, zúgott a fejünk a középiskolák mélységes tudományaitól, s a sok magolástól nem is tudtuk, hová legyünk; elmenekültünk a szabadba, szidtuk közösen a tanárokat, a kik, szegények, nem igen tehetnek róla, hogy oly átkozott sok ostobaságot kell tanítaniok. De hiszen akkor még mi sem tudtuk öntudattal, hogy az mind ostobaság, hanem az már forgott a fejünkben, hogy mi a manónak kell a leczkét a leczke kedvéért, s nem magunknak tudni. Volt jeles, volt jó, elégséges, elégtelen s ezen kalkulusok körül forgott velünk a világ. Emlékezel-e még arra a jómagoló kispapra? Szegény fiú, mily végtelenül ostoba volt, milyen bambán nézett reánk, ha óra előtt a padok tetején üldögélve bölcselkedtünk a világ felől, Mire való mind ez, gondolta, jobb lesz, mondjátok nekem akármelyik könyvünk egy tetszőleges lapján az első szót, s én elmondom nektek hiba nélkül

az egész könyvet.« Csupa jeles volt, szegény, s olyan ostoba, mint az egész tanítási rendszer, a mi szintén jeles is egyúttal. Ő volt az élénk állított példa, ötlet kellett volna követnünk. Igen, de mi, emlékezel, csak bölcsekedtünk, írtunk verseket, rendre fogtuk az elégteleneket, s eltűnődtünk, hogy miért is nem nősznek meg ezek a tanárpapok, akkor bizonyára nem találkoznánk velük úton-útfélen, mikor a leányok után jártak.

Mindig úgy éreztem, hogy minket az olimpi versenyekre gyakorolnak, az a szegény kispap a próba-ló s hozzá mérik a mi futásunkat. A jeles után való ezen hajszában jellemünk nagyon épületesen fejlődött, s már-már úgy néztünk mi is vissza-vissza a társakra, mint a zsokéék, ugyan avval a gyűlölettel szívünkben. De hát ki is törődött a lelkünkkel? A minisztérium leküldte a főigazgatónak a leczkerendet, a főigazgató ezt a tanárokon követelte, a tanárok mi rajtunk követelték a leczkét, a szülők meg jeleset követeltek. És mi? Mi meg vágytunk, sóvárgott a lelkünk, éreztük, hogy hiányzik valami, de nem mondta meg senki, hogy mi.

És most itt vagyok, s elértem, a miről akkor azt hittem, hogy az hiányzik.

De hát elmondom neked, hogy mi van itt. Szent áhítattal szívemben, az igazra-, a jóra-, a szépre törekvés összemarkolt indulatával jöttem, s remegve nyitottam be e csarnok ajtaját. Egész utón jöttömben azon képzelődtem, hogy hogyan viselem majd el azt a fénysugárt, azt a liliom tisztaságot, azt a jóságot, a mi engem majd ott fogad, s szinte bántott, hogy nem vagyok elég tiszta, elég méltó . . .

De hogyan írjam le, barátom, azt a csalódást, a mi ért? Mi eddig csak a fizikai büzt ismertük, hanem a mi itt megcsapott, az a rothadó lélek erkölcsi bűze volt. Leküzdtem a torkomat szorongató undort — hátha csak a sok száradó festék — csak az én fantáziám hibázott — hisz ez a realitás, ez az élet s beléptem. Egy óriási terem, melynek egyik oldala s a teteje üveg. A nagyváros lerakodott füstjén keresztül szomorúan került beljebb a szomszédos öt emeletes házak faláról az indirekt piszkos reflex, mint világosság, a mennyei fénysugár, a mit én vártam, s eloszlott ötven-hatvan különböző korú fiatal ember, öreg gyermek, s agg ifjú feje tetején; a legnagyobb erejét azonban a terem közepén egy pódiumon betanult pózban álldogáló három mezítelen leányra szórta. A pódium mögött egy harang alakú izzó kályha mellett egy kis sovány fiúcska, meg

három férfi várakozott, szintén mezítelenek. Mindnyájan azon igyekeztünk, hogy lehető közömbös arcot mutassunk, s blazírtan bizonyítsuk, hogy csak objektumok állnak előttünk, többé vagy kevésbé szép vonalak, harmonikus színek, csendélet.

Meg lehet szokni barátom mindent, s munka közben, a mikor a megfigyelés minden képességünket lekötötte, volt is bennünk egy olyan hasonló érzés, a mivel a hivatásos bandita dicsekszik, hogy: munka munka, s kérkedve veri a mellét, hogy még a szíve se dobbant hevesebben, mikor a kést áldozatába szúrta, hanem hát ez a lelkiismeret félrevezetése, mely tart egy pillanatig, egy óráig, négy óráig, hanem a mit aztán a lelken hagy, az örökre bevésődik.

És, kedves barátom, az itt folyó társalgás nem papírra való. Igaz, azt mondják, hogy a modellek itt tanulják azt a perverz szellemességet, a minek, mint kokottok a világba kikerülve, annyi sikert köszönhetnek. Na, én meghiszem.

Még nem tudom, kedves barátom, hogy nem kell-e valójában mind ez a művészethez? Bizonyára kell, s csak én vagyok tudatlan és naiv, azért leküzdöm magamba az undort, s keresem tovább, bár nem nagy reménnyel, hogy ezen az utón megtaláljam, a mire lelkem vágyik. Fáj a csalódás. És mintha egy szende arcú édes szép hölgyet látnék amott, a ki elhagyatva keservesen zokog, míg itt ez a vén szipirtyó kárörvendve kaczag.

Ölel barátod . . .

Paris, 18..

Kedves barátom,

Cseberből-vederbe. Látod, azt hittük, hogy a középiskolákkal elhagytuk végkép a »jelest«, a »jót«. Dehogy! Futjuk bizony itt is az olympi versenyt, itt is van kispapunk, próbálovunk, a ki elől fut, csakhogy itt már igazán elkeseredett gyűlölettel nézünk a mellettünk, az utánunk, s az előttünk futókra. Itt már nem mondjuk »jeles«, itt azt mondjuk, »I-er Prix«.

A kispapunk egy olyan növendék, a ki már tizenöt éve ide jár. Ez meg úgy tudja a leczkét, hogy ha azt mondod neki, kezdje az aktot a kis lába ujján, s végezze a jobb füle csücskén, hát neki az is mindegy, megteszi úgy, hogy nem lesz abban se rajz-, se valeur-hiba. Gondold meg, tizenöt éve festi egyik napról a másikra az aktot.

Kedves szép, szende hölgy, a ki mellőzött sírsz, zokogsz ott a sarokban, édes múzsa, mondd meg, hát kell ez? És a vén zshipirtyó sipogja, hogy kell bizony.

Úgy is látszik, hogy kell, mert a lakószomszédom egy konzervatorista zongoraművész, tudod mit tett? Reggel 7-től este 10—11-ig megszakítás nélkül skálázott vagy négy hónapon keresztül. A vizsgán, az igaz »I. Prix«-s »Medaille d'or-os lett.

A Vache Enragée-beli poéta barátom meg azt beszéli, hogy ők egész nap sajtószerű alliterációkon törik a fejüket, új jelzőket keresnek, aztán ezeket összeillesztik bizonyos ritmusba, de értelem nélkül, s ezek versek, mondja. Szavalt is néhányat s olvastam is, de nem értettem belőlök egy kukkot se, de biztosított, hogy az nem is szükséges; »Hát én, monda kaczagva, talán valami mélységes értelmet lelek a maguk piktúráiban? Semmit, s mégis reszkető gyönyört érzek, mikor a sok vibráló, szemkápráztató színzavar finomult idegeimet rezgésbe hozza: így a versekben is, nem az értelem, hanem a bámulatos mozaikszerű ritmikus összerakása a különböző erejű hangszíneknek, a mi idegeinkre oly édes bódítóan hat.«

Látod, kedves barátom, ilyen bonyolult a művészet, nem olyan naiv és egyszerű, mint mi gondoltuk. Az igaz, nekünk eszünk ágába se volt a technikája, csak pusztán, egyszerűen azt hittük, hogy jön a múzsa és homlokunkra csókol bennünket.

Pedig, kedvesem, mi nem is törődünk se múzsával, se művészettel, mert ma a technika a fő. Minden iskolában azt gyötrik éveken keresztül. Gondolunk ki minden nap újat: ma pettyegtetve, holnap húzásokkal, holnapután pasztózusan, azután simán, finoman. A jövő héten versenyünk lesz, konkur-hét, ha lezajlott, majd beszámolok.

Ölel . . .

Paris, 18..

Kedves barátom,

Oh, mily banálisán kell kezdenem, bocsánatkéréssel, hogy oly hosszú ideig nem írtam, de látod, az említett concours-hét megfeküdte úgy a lelkemet, hogy szinte beteg voltam belé.

Örvendj, hogy odahaza annyira el vagyunk még maradva, hogy nem vagyunk még kultúrállam, s a mi a fő, hogy még nincs római díjunk se. Milyen nagy dolog pedig az a Prix de Rome itt a művészek előtt. Én már ezen a próbaconcourson is kiábrándultam belőle.

Képzeld, egy vasárnap reggel összejöttünk, s lepecsételt levélben kaptunk egy kompozíció-tárgyat a bibliából »a házaságtörő asszonyt« és azt délután 3 órára be kellett nyújtanunk. Hiszen örök szép az a téma, s megszívlelni való, dehát a hol 30—40 ember tréfál, nevetgél, ott nem igen lehet szívlelni. Azért nem is igen hánytorgattam az eszemben, hogy hogyan fogjam fel, ugye, hogy a veleje kilássék: »Ne ítélj«, hanem, a hogyan a többiek, a próba lovak csinálták: ide egy kis fehér foltot, ez Krisztus, ide egy vöröshajú mezítlenséget, erre árnyékot, amoda erős fényt, szóval egy banális színharmoníát, jól elosztott világítási és sötétségi foltot — s biztos volt egy hely. Mert tudd meg, hogy az a konkur arra való volt, hogy a jövő héten kiállítandó modell körül egy helyet biztosítson, jót, vagy rosszat, a mint a zsüri e kompozíciót jutalmazza. A zsüri ítélete még banálisabb volt, mint a jutalmazott kompozíció. A modell körül aztán kiki a kompozíciója érdeme szerint foglalt helyet, hogy egy verseny tanulmányt fessen. Egy ilyen concours-hetet, barátom, sokféleképpen ki lehetne fejezni, pl. sulymértékre, a mennyiben a szegény delinkvensek szombatra szinte lefogytak; vonalakban, a mikkel a »nemes verseny« a kajánságot az arcokra véste, valami rezgés-mérővel, a mi a termet betöltő irigység fokát visszaadná.

Szóval, ez a verseny, én úgy érzem, nem egyéb, mint a poklok ekéje, mely a felszínre szánt minden rossz indulatot bennünk. Csak láttad volna, mikor a modell leszállt, hogyan ugráltak fel a megfeszített munkától tágra nyílt szemű versenyzők. Azért talán, hogy a saját munkáikat távolról megtekinthessék. Az ám. Hogy a versenytársakét lássák. S milyen rossz indulattal. Egy közösen irigyeltnék, a ki a munkájával legelőbbre volt, csak úgy, véletlenül eldöntötték a munkáját, hogy tönkretegyék, csak úgy véletlenül. No és azok a gúnyos, metsző megjegyzések és kritikák, a mikkel egymás munkáit illették, jól tudván, hogy most nyílt a seb, minden érintés fokozott fájdalmat okoz, s míg valaki ezen gondolataiban füstölög, vigaszt keres és lel, addig ugyan nem tud dolgozni — s már ez is nyereség.

Tudod, undort kelt bennem ez a nemes verseny, s fáj, ha az állatot éheztetéssel dresszírozzák, állati teste gyötrésével, de hol marad a kifejezés arra az érzésre, ha arra gondolok, hogy nekünk a lelkünket éheztetik ki, s mikor az már a kétségbeesésig jut, akkor egymásra uszítanak bennünket?

Pedig én csak a próbaversenyen vettem részt, mi idegenek csak ilyen kóstolót kapunk, a mi a francziáknak csak training számba megy, előkészületül a Prix de Rome versenyhez, melyet havonkinti távolságokban ilyen öt előz meg. De már elmondom neked, hogy mi az a római díj.

Egy nagy stipendium, négy évig érvényes, 4—5000 frank, gyönyörű műterem a római Medici-villában, ingyen modell, hivatalos állami érdeklődés és egy kis reklám az uborka-szezonban. És mind ezért, ha már elnyerted, kívánnak tőled, oh, igazán csekélységet: egy antikműremek kópiáját, s évenként egy-egy »házasságtörő asszonyt« vagy »Zsuzsannát a fürdőben«, ha nagyon sokat tudsz, hát »Caesar halálát«, vagy »Medeát«. De hogy elnyerhesd, az már más, avval nem lehet oly hamar végezni. Megpróbálom, elmesélem, bár unalmas még így is, kétségbeejtően unalmas.

Tehát, mint mondám, öt hónapon át, novembertől márcziusig próbaversenyez az ifjúság az iskolákban. Márcziusban aztán hirdeti a Beaux-Arts a pályázatokat. Pályázhat mindenki, francia polgár természetesen. Mennek kétszázan is, ahány befér. Az első pályázat egy olyan lepecsételt levélben jött bibliai sujet, mint a hogy már említettem. Ezt megrostálják alaposan, s a kik helyhez jutottak, azok festhetnek egy 70 cm magas férfi aktot. Ezt is rostálják, s a kik a rostába maradtak, azok ismét kapnak egy bibliai sujet-t. Megint rostálnak, s festhetnek egy ugyanakkora női aktot. Ezt is rostálják. Megint egy bibliai sujet, aztán rostálás. S ezután egy életnagyságú férfi torzó, — rostálás — bibliai sujet, rostálás, női torzó, ugyan-csak életnagyságban — rostálás és most — most a végleges bibliai sujet, a végleges »házasságtörő asszony«, vagy »tékozló fiú«, vagyis az, a melyet azután a kiválasztott legjobb tíz életnagyságú kivitelben köteles egy hivatalosan elzárt műteremben (u. n. loge-ban) hatvan nap alatt megfesteni. — Jaj, szinte beleizzadtam csak a leírásába is.

Így csókolja, barátom, a múzsa homlokon a kedvenceit. Ismerek több ilyen boldogot is, hanem ne ijedj meg tőle, ha leírok egyet. Tizenöt évig járta a training gyepet, s végre olyan igazi kispappá lett, próbálovunkká. Legjobb volna tán, ha ide-rajzolnám azt a szegény arcot, melyen a megfeszített figyelés, s a számtalan verseny »nemesítő tűzében« kiállt lelkiharcz a a szemétől lefelé egy valóságos csatornát ásott. Valóban, jongleurje volt a mesterség tudásának. Mire elérte a babért, végkép

kifáradva elment Rómába, valami kis olasz lánykával élte világát, még tanulmányt se tudott festeni, s szinte vágyott vissza a training gyepre, a hol dicsőségeit aratta. S csakugyan, négy év multán visszajött, mint egy alvajáró ismét eljárt az akadémiára, már nem tudott elszakadni tőle, s maradt próbálónak. Ha valami stúdiuma jobban sikerült, akkor elnevezte Zsuzsannának, vagy Magdolnának, s beküldte a Szalonba. Ez a Prix de Rome, a francziák óriási apparátussal tartott, s milliókat faló művészet-ápolása. Prix de Romeo-t kapnak szobrászok is, építészek, írók és zenészek is. Hogy hogyan jutnak hozzá, írja le más. Én, kedves barátom, csak ezt láttam. Mi idegenek nézzük a korláton kívül, s néha, mikor a taps nagyon felzúg, mi is futunk a versenyzőkkel, s kedvet kapunk hazamenni, a hol a korláton belül futhatunk. De csakhamar ellankad az ember, s mikor a végső sóhajtással összeesett győzőket látom, gondolkodom: felcseppensz ide mit sem sejtő naiv idegen valahonnét Braziliából, Amerikából, Német- vagy Magyarországból s egy akadémia falán megpillantod a szépen berámázott technikai tudás egy-egy valóságos kis remekét. Nem tudod, hogy mi áron és hogyan készült, csak átengeded magad az elámulásnak, s megesküszöl, hogy az a művészet, ilyet létrehozni.

A technika tudása lett a célunk barátom. Igaz, itt belül rág valami, mintha a szépet másnak képzeltem volna, s titkon sóhajt is a lelkem az ismeretlen felé, de hát csak hiú ábránd ez itt belül, gyermekes képzelődés.

Mert lám, körültekintek irodalomban, zenében, nézem a színészeket, le egészen az orfeumi bukfenczhányásig, csak technikát látok. Hogy mit teszünk a mesterségünk e tudásával, arról nem beszél senki, hát én beszéljek? Megelégsem avval, hogy úgy tegyek, mint Zeuxis madarai, neki állok a falra festett szőlőt csipegetni, vagy ámulatba esem egy pettyegetve megfestett kép előtt, hogy hogyan tudta az illető megcsinálni. Hogy nemesebb érzelmeket nem költ bennem? Minek? Tapsolok az akrobátának, hogy két bukfenczcel a levegőben tíz lovat ugrott keresztül — s aztán oda szólok a szomszédomnak, »hátha négy bukfenczet tudna, s húsz lovat ugranék át.« Itt az élet! Mindenki fut, hát én is. Fuss te is barátom, lökdösődj, szoríts helyet magadnak, s gondolkodjál valami új technikán. Mi már festettünk vékonyán, vastagon, pettyegetve, húzásokkal, színes üvegen, sugártörő prizmán keresztül. Találj ki te is valamit, s aztán írd meg nekem is. Ölel barátod . . .

Paris, 18..

Kedves barátom,

Nem is tudom hova legyek ettől a sok ellenmondástól, a mi lelkemet hol jobbra, hol balra ránczigálja. Míg egyrészt sehogyan sem tudok beletörődni abba a gondolatba, hogy a régi ideális ábrándoktól elszakadjak, s egy benső sugallat ezerfelé vonz, ezeknek ad igazat, addig az élet ide vonzol egy csomó ellenkező érvhez és nincs senki, a ki segítene a helyes választásban. Mi mindig azt hittük, hogy a kiben van is az az isteni szikra, csak itt kaphat lángra a csarnokon belől. Én azt hiszem, hogy abban megint csalódtunk. Csak elnézem, hogy kik iránt érdeklődnek a »kedves mesterek,« tanáraink, és nem tudom elhinni, hogy öntudattal, hanem csak amúgy jóhiszeműleg járnak el. Itt, úgy látszik nem annyira azt az isteni szikrát élesztik, mint inkább pótolják: boldog-boldogtalanból egy bizonyos lidérczfényt csálnak elő, s ennek fénye a mesterség tudásától függ. A mesterséget pedig akárki, de akárki megtanulhatja, sőt éppen azok tanulják meg leghamarabb, s legjobban, a kikben egyéb magasabb nem érlelődik, s minden szellemi fakultásuk erre nehezedik, s ezen fog el.

Tűnődöm, s szenvedek. Ennek végét kell hogy vessem valami úton-módon. Azt gondoltam tehát, kedves barátom, hogy szakítok én ezekkel az iskolákkal, s mielőtt valamihez fognék, utána nézek, hogy mit szólnak mások, hiszen kötetek szólnak a művészetről, csak meglelem valamelyikben az igazságot, s aztán az eredményről értesítelek. Addig is ölel igaz barátod ...

Paris, 18

Kedves barátom,

Egy rémséges, hajmeresztő Walpurg-éjszaka most reám nézve a világ, széleseben forog körülöttem minden, s hogy a zavar teljesebb legyen, hát inkább jó magam is forgók önmagam körül a szélnél sebesebben. Kérdem, honnét jöttem, kérdem, hova menjek, kérdem, ki vagyok? Felelet nincs.

Kínlódom, vergődöm, én, vízbeesett. Talán itt, talán ott jutok a partra, de ezek az átkozott tudományos könyvek a feltarajzott hullámoknál százszor kegyetlenebbül dobálnak meg. Felkapnak a felhőkig, hogy a következő pillanatban a fene-

ketlen úrben hagyjanak. Azért azt mondom neked, kedvesem, ha meglátsz egy széljegyzetes esztétikai művet, csak vágd bátran a földhöz, mert hidd meg, nem lesz az előítélet, ha olvasatlanul is így bánsz el vele. Hogyan legyen az igazság egy munkában, a melyből az őszinteség hiányzik?

Ugyan minek is lehetne elnevezni azt a valamit, a mi nem egyéni vélemény, sem az életből egy darabka igazság, hanem számtalan könyvből összeidézett, s a világ összes nyelvén rendre citált széljegyzet?

Nem mondom én, hogy egyik-másik ne szólt volna az eszemhez, sőt, olyan karforgó gymnastikát csapnak az ember eszével, hogy szinte élvezet, de ha megáll az ember, csak tántorog, elszédült, de semmivel sem lett okosabb. S ha megkérdeztem egy egyiptomi sphinxet, vagy egy babiloni szárnyas bikát, egy ion oszlopot s a Notre Dame kapuját, hát ezek csak hajtogatták a fejüket, s rendre hazudtolták meg a »széljegyzeteket«. És tudod-e, hogy a mi gyermek-ábrándjainknak adtak igazat? Vagy csak úgy sejttem ezt, s az élet másról fog meggyőzni? Mondd hát, ugyan mondd, mit csináljak most? Tán leghelyesebb lesz belemerülök az életbe, s azután közvetlen, apróra ellesegetem, hogy mi történik.

Paris, 18...

Kedves pajtás,

Örökös farsangban élünk. Észre se vettem, s íme benne vagyok ebben a fehér pulcinello ruhában. Kedélyes öltözet, mondhatom, könnyű benne ugrálni, táncolni, az arcz is mindig komikus, fájdalom is, öröm is kaczagást kelt. Mindig tart ez a farsang, örökösen, az igaz, hogy naponkint benne van a hamvazó-szerda is, de hát ezt csak nagyon kevesen veszik észre, s nem zavarja a multságot, ha egyesek eltűnnek, s fejükre hamut szórnak. A nagy tömeg mulat, s a rendezők fáradhatatlanok új meg új mulattató dolgok kitalálásában, hogy az ember soha ne unatkozzék. Bemutatom neked a rendezőket:

Elsők és legtiszteletreméltóbbak azon elismert amatőrök és műárosok, a kik pénzüket ezen időhöz nem kötött, de pompásan kamatozó farsangi vállalatba fektették. Szinte gyanús az az önzetlenség, a mivel ezek az urak a művészet örök farsangját támogatják. Tudod, ezek azok az urak, a kik a régi és modern képek értékének hausse és baisse-át intézik, ők azok,

a kik a nagy mestereket, a világcsodákat, a tüneményeket a hír pódiumára emelik — s aztán, hogy az örök farsang mulatóságosabb legyen, elnyelik. Nincs fogalmad róla, barátom, hogy milyen jó megfigyelők ezek az urak. A kerítőnő szemével látják meg, s ismerik fel a tehetséget és portékáját, királyi honoráriumokkal megvásárolják, s óriási nyereséggel kizsákmányolják. Kezükben van a zsurnalisztika összes hangszere: nagydob, kisdob, trombita, tárogató, s a megvásárolt áldozat az első felvonásu sikerből még fel sem ocsúdott, íme, már is egy pazar fénynyel berendezett műteremben ébred, hol grófok, hercegek, nagynevű kritikusok látogatják, világ-szép hölgyek vetélkednek, hogy vásznára kerüljenek. Milyen mulatóságos egy ilyen fehér selyemruhás pulcinello, arról nincs fogalmad. Ugrál, tánczol, mimikázik, pazarul költekezik, nagy urak orrát fricskázza, s már-már azt hinnéd, hogy maholnap felszáll az Olympusra, s az istenek társaságában mulatozik tovább — de íme, hirtelen megtántorog — feljajdul, szemei örületes karikákban ragyognak, majd vad tánczra kel, hogy a közelében mulatókban megfagy a vér. Lefogják, elvezetik ... el a hamvazó-szerdába, de már a fejére szórt hamu csak ritkán használ, mert már késő ... legtöbbször késő. Mindennapos incidens ez, barátom, s még az egyikén nem is okultál, már követi a másik. Csak finom és kiváló tehetségeken történnek ez esetek, mert a tehetség nélkül való, a ki csak a mesterség tudásával művész és pulcinello, az a kor embere, tud maga is lármázni, nem szorul a főrendező urakra, lökdösődik, s megszerzi magának azt, a mit óhajtott. Bár megesik, s ez azután igazán komikus, hogy a főrendező kerítő szeme elhibázza, s egy ilyen embert fog a hálóba. Milyet kaczag ez a szakállába, elképzelheted. Kihaszználja szépen a körülményeket, s pár év alatt milliomos és főrendező lesz maga is.

De hát megyek tovább, s elsorolom a többi rendezőket is: másodrangú, de nem kevésbé fontosak a reprodukáló intézetek. Nem a legönzетlenebb intézmények, s hogy farsangunkra ezreket költenek, ebből gondolom, hogy nagy érdekükben van.

Harmadrangú rendezők a festék- és ráma-kereskedők. Ez utóbbiak már nagy befolyásra tettek szert a képek elhelyezését illetőleg a Salonban: gazdag és fizető megrendelőiket protegálják az adós zsűritagoknál. Ugye mosolyogsz? Lehet is. De hátha még hallanád őket, a mint fontoskodnak, tanácsot osztogatnak, s szinte a képedet kell az ő rámáikhoz hangolni.

Képtárak igazgatói, társulatok elnökei, kiállítások rendezői, műkritikusok, valamennyi újságíró s minden egyes »befolyásos egyén« rendelkezik, ír, szónokol, tanácsol, hogy a farsang teljes legyen. Ennyi bába között aztán a gyermekről egészen megfélekedtünk. A legfontosabb a farsang, csak ez valahogy föl ne akadjon. Minden a farsang érdekében történik. Igaz, hogy ezt a farsangot elnevezték művészetnek, s hogy minden ennek a nevében történik, s vannak olyanok is, a kik el is hiszik, no de kevesen; mi azonban, pulcinellók, fő- és mellékrendezők, mi tudjuk, hogy mi van e név mögött.

Egyébként jót mulatunk . . . néha fárasztó is talán . . . Csak valahogy ki ne józanodjunk, jobb ez az örökös mámor, ez öntudatlanság.

Ölel barátod . . .

U. i. Egy érdemes vállalat alakult, a czíme: »Argus«. Pulcinellók és rendezők mindnyájan bízunk e vállalat sikerében. Képzeld, ez egy olyan ollózó újság lesz, mely a világ összes nevesebb hírlapjait böngészi. Most mondjuk, hogy te egy képet állítottál ki, vagy könyved jelent meg, vagy felolvasást tartottál, hangversenyt adtál, s kíváncsi vagy, hogy mit írtak rólad: csak előfizetsz az Árgusra, és ez kiböngészi, kiollózza, felragasztja, s elküldi neked. De hát ez még semmi, mert megeshetik, hogy semmit sem írtak rólad. No hát ezen is tud Argus segíteni: irat — te csak fizess.

Paris, 18 . . .

Kedves barátom,

Bizonyára érdekel és le is fogod vonni belőle a következőtetést, azért írom neked ezt a kis pletykát: Franciaország hírneves írójának hírneves író fiáról szól az ének, a kiről börzsekörökben általánosan tudva volt, hogy a legeslegjobb Corot tájképpel dicsekedhetik. Egyszer a galériáját ismerős ráma-kereskedője tisztogatta, s kezébe került az a híres Corot tájkép is. Nézi, megfordítja, törölgeti, tűnődik rajt: »A patvarba is, ez Corot? Hiszen én láttam már ezt a képet, ezt B., egy fiatal festő csinálta.« Megkérdi a nagy író is, s kifejti aggodalmát. Vizsgálják, meglelik a nyitját a dolognak, bizony azt B. festette, s nem Corot. A nagy író 25 ezer frankért vette Goupiltól, Paris legelső műárúsától, ez valami római kereskedőtől pár frankért, a ki szintén csak pár frankért kapta a fiatal B.-től.

Hát úgy-e, kedves barátom, te most azt gondolod, hogy ez a fiatal B. egyszerre a legelső tájképfestője lett Franciaországnak, mert a legjobb »Corot«-t tudta festeni? Mindenki sietett neki gratulálni? Az ám. Az a híres író pert akasztott a nyakába, hogy plagizált, ez viszont Goupien kereskedett. Vége-hossza se volt a komédiának.

A következő sem anekdota, hanem igaz történet, legalább Henri Rochefort, a nagy amatőr beszéli el naplójában:

Régi mesterek műveit árverezik valami gróf hagyatékából. Csengetnek, s Paris egyik híres műárusa feláll, tart egy képet: »Uraim, ez egy olaszországi mű, a rajta lelt dátum a legjobb korra mutat, festője kora egyik kitűnősége volt, itt a neve is, úgy hívták hogy Szalvatore Mundi.« E név hallatára figyelmes lett Rochefort, oda néz, hát a kép egy Krisztus-főt ábrázolt, s alá volt írva Salvator Mundi. Az az úr egy igen híres műárus volt, de Rochefort nem árulja el a nevét.

Mit gondolsz, kedves barátom, hogy hol kezdődik és hol végződik ezeknek a művészet? És mit gondolsz, mit csináljunk mi?

Ölel igaz barátod . . .

Paris, 18..

Kedves barátom,

Neheztelsz, hogy oly ritkán írok; de látod, az étellel és korunkkal nőnek bajaink is, lelkünk zökkenői mind nagyobbak lesznek, s egy-egy ily zökkenő után jó idő kell, mire az ember felocsúdott s mérlegre tudja rakni az eseményeket. Gyermekekorunk óta hajszolnak már bennünket a »nemes versenyekben«, s mikor ez örült hajszában felhevült lelkünk tüzes lehelete testünket elégetni látszik, akkor a tudományos világ elénk dob egy világnézetet, hogy az ember czélja a létért való küzdelem. Nincs elég nyugodtságunk, hogy kellően meghánytorgassuk, vajjon a nagy hajszából szűrődött-e le ez a világnézet, vagy megfordítva, ez a világnézet okozza e hajszát?

Ezeken a monstre képkiállításokon legalább mindenütt fülemben zúg: la lutte acharnée de l'existence humaine, mert nagyon reá illik e kiállításokra.

A nemes verseny itt már igazán elkeseredett harc czá fejlődött, hol egymás mellett s ellen küzdenek személyes érdek, befolyás, ambíció, képráma, szín, világítás, elhelyezés, parányi

miniatűr, óriási méretek. Legtöbbet mondhatnának erről a zsüri-tagok, mondanak is, de csak nagyon szűk baráti körben, sőt történik olyan is, a mit még a saját lelkiismeretük elől is dugdosnak. Ne is kérdezd ezek után, kedves barátom, miért van az, hogy a hol tíz művész összejön, abból hármásával három klikk alakul, s a tizedik végkép elmegy.

Hogy ezrével zsúfolják a képeket egymás mellé, fölé, alá, ez a gondolat bizonyára boszúból, irigységből, szóval a nemes versenyből fejlődött, különben teljesen megmagyarázhatatlan maradna, hogy épen azok, a kik oly jól ismerik, kell, hogy ismerjék a színek egymásra való hatását, egymással való harcztát, ily oktanul ugorjának fejest az ismeretlen fenekű vízbe.

A szabadban, a hol a természetnek annyi képe van kiagatva, a hány felé tekintünk, bár minden kép külön önmagáért is, de főképp az egészért van, s ez hozza létre azt a mindeneget kiegyenlítő nagy harmóniát, mely a legváltozatosabb dolgokat is egyöntetűvé teszi, s nem hogy zavart okozna az emberi lélekben sőt épen kibékít. Nem így van azonban a képkiallításokon: itt minden kép önmagáért van, egyedül önmagáért, az egész rovására. Mert minden egyes kép kiadja az ő legsötétebb és legvilágosabb színét, de míg az egyik vakító fényével koromsötétté teszi a másik sötétségét, viszont, az a sötét is megtette amarra hamisító hatását. Ez a világítás, de hol marad a színek egymásra való hatása? S végül a legfontosabb harc és háború: az egyes képekben rejlő egyéni kifejezések, vagyis a mondott igék hirtelen egymásutánja. Ilyen zűrzavarban nem érti meg a legnyugodtabb lélek sem a szót, vagy ha meghallja is, az bizonyára csak egy bömbölő ordítás, a többiekkel túlkiabáló frázis, nem pedig egy kedves, őszinte szó.

Innen van aztán az a panasz, a mit te is, de meg mindenki mond, a hányszor egy kiállításból távozott, hogy mily leverő fáradtság, sőt undor fogta el és a látottakból nem maradt, csak egy homályos zűrzavar.

Már a múzeumokban, ha megvan is a fárasztó hatás, mégis érzik rajtuk egy bizonyos patina — értem a modern képeket — a hangjuk, a színük megszerényedett, nem kiabálnak olyan erőszakosan, talán azért nem, mert már kikiabálták magukat, vagy hogy a múzeumokba mégis csak megválogatottak kerülnek; de a tárlatokon meg van minden dolognak az a friss akaratú igénye, mintha egy társaságba kerülne az ember, a hol úgylátva már feszengve érzi magát, s még ráadásul

csipkednek is minden oldalról: »ide nézz, ne oda! gyere én hozzám!« S a mi a legszomorúbb, a képek már ezzel a csipkelődő, hívogató szándékkal készültek eleve a gondolat, a színek, a kivitel, mind, hogy a szomszédaitól magához húzodja a közönséget. A kik csak a képkiállításoknak dolgoznak, jól tudnak e felsorolt hátrányokból maguknak előnyt kovácsolni, technikailag jól kieszelt terveiknek érvényt szerezni, míg az intimebb dolgok teljesen elvesznek. Erre vonatkozólag hallgasd csak meg, hogy hogyan jártunk. Még a tél folyamán történt, hogy a kis vendéglőnkbe, a hova étkezni jártunk, egy új vendég nyitott ajtót. Nem jól mondom, úgy lökte be egy brutális, nagy testű legény, s csak úgy az ajtóból kémlelt hely után, mit sem hederítve az ajtón kívül maradt maîtresse-szével. Mi az első pillantásra elneveztük grand bouchernak, nagy mézárósnak, mely elnevezést ő aztán rögtön be is igazolt, mert nyers marhahúst rendelt, s csak egy kicsit megfűszerezve ette a maîtresse-szével együtt. Undor fog el a puszta emlékére is. Már most, képzeld meglepetésünket: hogy most megnyílt a Salon, egy teremben nagy tolongást látok egy kép, mit mondok, egy vászon előtt, melyből irtózatossággal megfestve egy ökör kettőbevágott hullája csurgatta, öntötte a vért végig a rámán, a padlón, a bámuló perverz közönségen, de leginkább elárasztotta azt a zsúrit, a mely ide felakasztatta. Úgy-e kitaláltad, hogy ki festette? Igen, a nagy mézárósnak festette. És hogy teljesen belássam, a mit be kell látnom, a szomszédos teremben pedig függött egy másik kép, egy svéd barátunk festette, a kit az őszszel sürgőnyyel hívtak haza, hogy halálosan beteg anyjától elbúcsúzhassék. Ez a kép azt a jóságos jó édes anyát ábrázolta. Szegény fiú, hogy siethetett megfesteni, késő ne legyen. Belé is öntötte minden aggodalmát, szeretetét, imádságát. Szívetéppően búcsúzott el az az édes anya tekintetével a fiától, meg mindenkitől, a ki részvétellel reá nézett. Gondos kis nővér a háttérben oly aggodalmasan tartja az orvosságos üveget, s lesi a nagy órát, melynek limbálása hosszú árnyékot vet a falra. Örökké emlékemben marad e kép, az igaz, nézhettem is kedvemre, nyugodtan, nem zavart senki, mert a közönség ott gázolódott a vértócsában . . .

Milyen szép reggel volt pedig, mikor az a Salon megnyílt, május elsején. Még a nap se bújt szokott ködös, füstös pongyolájába, hogy, mint szokta, ellustálkodjék benne tíz óráig is, egyszerre a legfényesebb köntösét vette magára s vidám

enyelgéssel futkározott Mile la Première fehér napernyőjén, hogy arczába lásson, de ez nem sikerült neki. Akkor átszökött az utána siető kis varrólánykára, megaranyozta szőke fürtéit, s a kis leány örömeiben úgy ugrándozott előttem nagy skatulyájával, mintha azt nem is terhelte volna a belérettett legfrissebb divatu tavaszi ruha. Mintha minden ember mosolygott volna, talán mert én is örültem. A verebek is a Champs-Élysées-t szegélyező fákon nagy szemtelenül lármáztak, trécseltek, gyűléseztek . . . Hirtelen mind elhallgatott. Egy öreg, süket veréb rebbent közübük s kíváncsian kérdezte, hogy ugyan minek örülnek? No, még csak ezután tört ám ki a lárma, csiripelés. De hogy is ne, nem tudja, hogy ma május elseje van, nem tudja, hogy ma hordozzák meg erre Páris népei a tavasz divatát, s főképp nem tudja, hogy ma nyílik meg a Salon! . . . Vigan köhécselt a Place de la Concorde sarkán egy rendőr, jobb válláról a balra dobta át kétrét hajtott kis fekete köpenyét, elégületen nézte villogó fényes csizmáit; örült, nem tudta ő se, minek. Talán a napnak? Félszemmel belékandított, aztán felfújta mellét s tovább lépett a Champs-Élysées közepébe, mert fontos dolga lesz ma ott. Már is özönlött a Szajna felől, a Madelaine felől a sok fogat, nagy fekete csokros művészek, amatőrök, katonák, papok, tanárok, rapinek, modellek, mindenféle urak, hölgyek, a szélrózsa minden irányából összeverődött bedekkeres idegenek. Ott, az épület előtt meg siketítő lármával árulták a katalógusokat, friss kritikákat. Csattogtak a fogatok ajtai, suhogott a selyem, fénylett a sok czilinder. Hosszú falanxot képezett a livrés inasok tömege. Megtorlódott a közönség, csak alig észrevehetően hullámozottunk befelé s szinte gondolat nélkül bíztam magamat az áradatra. Egyszerre a szemem az ajtón függő hirdetésekben akadt meg. Lassan betűztem le őket: Exposition des Beaux-Arts . . . a kereskedelmi csarnokban . . . alatta, még egész frissen: Lókiállítás . . . a kereskedelmi csarnokban . . . Gazdasági gépek kiállítása . . . a kereskedelmi csarnokban . . . Virág-verseny a kereskedelmi csarnokban . . . Ha nem visz az áradat magával, kedves barátom, hidd meg, visszarohantam volna ezek után, mert látod, a hogy ezek a kiállítások kronologikus rendben egymásra következtek, itt, e kapu előtt a megnyitás napján kevés kivétellel ugyanaz a közönség tódult, hullámozott befelé. Arczokon ugyanaz a kifejezés ült. S tudod mi volt ez arczokra írva? »Szórakozzunk, élvezzünk a mennyit lehet, ott, a hol lehet.« . . .

S mi, szegény bolondok, naiv ábrándozók a lelkünket, meg a szívünket akartuk itt kiönteni . . . Mondd meg otthon a jó földművelőknek, ne vessenek se lent, se kendert, mert nem tudjuk, nem kerül-e rámába, nem kerül-e ezekre a falakra, ez elé a közönség elé . . .

És látod, hazamenet a nap forrón süttött, a levegő nyomasztó volt, a verebek szemtelenek, a rendőr goromba. Mile la Première kokett, a kis varrólányka piszkos . . . pedig, pedig... minden olyan szép volt, mint reggel . . . csak . . .

Most pedig, ezek után van mit gondolkodnunk, róhatjuk egyik lépést a másik után, ezek a lépések hosszú kilométerekké lesznek, a levegőben mindenütt kérdőjeleket látunk, hanem azért még mindig nem tudjuk, hogy mi a művészet.

Szeretettel ölel barátod . . .

Kedves barátom,

Legutóbbi levelemben némi keserűséggel emlékeztem meg a monstre-képkiállításokról. Úgy látszik azonban, hogy elhamarkodott ítélet volt. Mert csak ki kellett találnunk a módját, hogy ne legyen fárasztó a képek és szobrok zsúfolt zsbivásárja. Lám, mi kitaláltuk! Kíváncsi vagy, hogy hogyan?

Megzenésítettük, barátom, s most könnyű, mint a lehellet, mint a zenésített »Faust«, a hol a mondott igék elsiklanak füled mellett a hangok tengerében, mint egy gondola, a nélkül, hogy csak egy parányit is érintenének.

A mi zenésített szín és forma versenyeinken sem akad el a szemed, mert összes idegeid le vannak foglalva, s te a narkózis édes zsbibadtságában, csak alig emelhető szempillád alól hanyagul nézegeted hol a képeket, hol az elegáns közönséget, míg egész lényeden átrezg a hangok, színek és vonalak milliós variációja.

Hát kell ennél pokolibb élvezet? Igaz, utána fejfájást kapsz, de elmúlik, a nélkül, hogy nyomot hagynának benned akár a képek, akár a zene, akár a közönség, akár a — no, talán a fejfájás még a legtöbbet.

Így vagyunk, látod, a külső viszonyokkal. És a hogy műveink, magunk is fényes műtermekben, duzzadó vánkások és keleti szőnyegek között várjuk a csókolódzó műzsákat. Nem vagyunk többé bohémek, nem vagyunk többé a tömegből kivált elem, hanem a parvenük legünnepeltebb és legkedvesebb

eleme, A világ fényes színpadán is könnyen sikamlunk, mert már otthonunkban megszoktuk a parkéták sikamlós voltát.

Festők, műárosok, amatőrök és modellek, vásárló, fényes publikum, pártfogoló miniszterek szép harmóniába keveredve megférünk egymás mellett, s büszkén nézünk *lefelé*, és szórjuk az alamizsnát a magasból a parvenük ismert mozdulatával. Nemsokára kapunk állami uniformist is, hogy ezzel végét vessük a békétlenkedő klikkezésnek, s a csillagok és érmek elosztása, felosztása szigorú, fokozatos rendben fog előre haladni, míg a jól kiérdemelt nyugdíj révében horgonyt nem vetünk a szelektől megkímélt, selyem vitorlás hajónkból.

Ölel barátod . . .

Kedves barátom,

Leveleimben eddig csak a külső viszonyokról azt fölöztem le neked, a mi az eseményekből a legtetején úszkált, míg a benső küzdelmet és a lassan végbemenő változást csak egy-egy keserű sóhajtásom jelezte.

Pedig sok minden zajlott le belül is a művészet tomboló divatú pártfogolása ellenére is, úgy hogy ma már jól megkülönböztető csoportokra oszthatjuk a látszólag összegomolyodott kis- és nagyművészetek fő- és mellékformáit és külön-külön elnevezve ott helyezhetjük el őket a nagymúzeumban, a hol a rendszerünk és világfelfogásunk helyüket kijelelte.

E rendszert egész terjedelmében meg fogom neked egyszer írni, egyelőre azonban csak arról a sajátos jelenségről akarok még neked írni, a mely lidérczfényhez hasonlóan beszaladgálta először a képeket, aztán átszökött a rációkra, onnét a bútorokra, majd kisurrant a házak homlokzatára, felszabadította a kiszáradt görög oszlopféjeket és a sötétségben váratlanul fel-felvillanó fényével sikolyt csalt a kishitűek ajkára, a tudálékosokat megkaczagtatta, míg az ábrándozók a jövőt látták meg benne.

Ez a lidérczfény, barátom, a szecesszió!

Sajátos módon lépett fel. Láthattál kezdetben képeket, a mik a rációknál is folytatódhattak, a nélkül, hogy ott már befejeződtek volna; viszont olyan pretenziós rációk is függtek mindenfelé, a mik nagy erővel nyúltak a képekbe, hogy onnét a vászontól kiragadják a szegényes sujt-t erőszakkal is annak, a minnek való: műtárgynak, de a szerzőjük akkor még erről hallani sem akart, a minthogy mai nap is igen sok nagy appa-

rátussal készült óriási méretű kép vindikálja magának a »nagy-művészet« elnevezést, holott igazi helyét és méretét egy ékszeres doboz oldalán lelné. Azért ettől a lidérczfénytől se megijedni nem kell, se kikacagni nem szabad, meg azt se szabad hinni, hogy ez már a jövő.

Ez a fel-felvillanó szentjánosbogárka, mely ma már minden bokorból feléd csillog, az az isteni parázs, a mely a jobbak lelkén a mai viszonyok nagy hamutengere alá temetve is magában őrzi az isteni tüzet, várva, hogy a mikor az új idők szellője meglebben, lángot foghasson. — Ez még nem a jövő fénye, csak a múltak ellobbant tüzének parazsa: a jelen maga.

Amint vallás nem kezdődhetik füstölőkkel, olaj tartókkal, süvegekkel, hanem ezek az eszme formatúltengésének jelenségei, azonképen nem jelenthet lényegi változást az a körülmény se, hogy székeink, asztalaink, házaink új vonalakra támaszkodtak fel.

Ez semmiesetre se kezdete valaminek, ez csak utolsó összeadása, kiirt eredménye az eddigi műveleteknek. Ilyen összeadást azonban csak azok művelhetnek, a kikben az említett isteni parázs ég, azért gondolták, szerették hinni, hogy a jövő művészete.

De a vonalak irányának változta még nem lényegi változás. Az eszmei tartalomban semmi, hacsak az nem változott, hogy még üresebbé vált. Hogy ez a búcsúzó végszava a jelenben a múltnak, azt látni abból a lázas, sietős eljárványosításból is, amint a szecessziót, hogy úgy mondjam, leközönségesítik, agyon-propagálják országos vásárszerű kiállításokkal, panorámákban, de leginkább falragaszok és levelező-lapokon, úgy, hogy a társadalmi rétegek legalsója és legfelsője egyformán *válogat* a képek között.

Így akarja a végén hamar-hamar helyrehozni az a büszke, exkluzív Nagyművészet, mint egy gögös képviselő a választások előtt mindenkivel paroláz, a kikre máskor rá se pillantott — úgy láthatod most minden utcasarkon, épülő házak állványain, de mindenütt-mindenütt a »Művészetet« vagy azt, a mit ma annak neveznek, hogy mosolyog fanyarul mindenkire, azokra is, a kikre máskor nem is hederített.

De mind ez elsorolt körülmény nagyon fontos arra nézve, hogy a dolgok valódi felismeréséhez jussunk. Mint a méسالiance-okat sűrűn elkövető dinasztia-tagok viselkedése még a legalázatosabb alattvalót is merészsé teszi, hogy belenézzen a trón fundamentumába, s megtegye, hacsak önmagában is a

maga véleményét, úgy nézhetünk a legnagyobb apparátussal és követeléssel készült nagy művészet remekei fundamentomába, s ha látunk nagyméretű szobrot, a mely az egekkel látszik viaskodni (akarni) bátran kimondjuk: íme, ez kicsi-kicsi méretekben, mint gyertyatartó milyen kedves és célirányos lehetne és a nagyméretű genre-képeket egész bátran használjuk fel kályhaellenzőknek.

A megismerés napvilága aztán míg egyrésztől mindent, a legelrejtettebb titkokat is elfed, másrésztől megmelengeti a talajt és melegén rendre kibújnak majd a tavasz új virágai kedvesen, szerényen, hogy szívünkig érjenek illatukkal, színnel, formáikkal.

Illatuk, szeretett barátom, neked is ismerős lesz. Ezek a keresetlen formák, ezek az üde színek rég leüllepdedt emlékeket keltenek fel majd benned is, mert ezekben ébrednek újra, igazodnak formába ifjúkorunk légies ábrándjai, valósággá válva.

Hidd ezt, oh, hidd ezt barátom, hogy így lesz!

A magasan feletted lebegő ideált ne téveszd soha szemeid elől, s bárha küzdelmek árán sokszor feljutsz arra a legmagasabb pontra, a hol előbb ideálodat láttad, s azt — csalódva — ismét a magasban feletted látod, ne csüggedj, törj utána újból, mert így csalogat ő fel, fokról, lassan, fel a Végtelenbe, önmagába, önmagádba.

Nagy Sándor.

SZEMLÉK.

Spencer legújabb munkája.

(Facts and Comments. By Herbert Spencer Williams and Norgate, London, 1902.)

Legújabb és egyúttal legutolsó is; mert mint előszavában elmondja, újabb kötettel többé nem fog a nyilvánosság elé lépni. (Reméljük, hogy ez a kijelentése nem vonatkozik arra a memoire-jára, melyet halála után szándékozott volt kiadatni.)

Ez a könyv többnyire csak pár oldal terjedelmű essay-k gyűjteménye, melyek jórészt még nem jelentek meg nyomtatásban s melyek közül „néhány viszonylag jelentéktelen, néhány több érdekléssel bíró s néhány, mint hiszem, fontos”. A legkülönbözőbb tárgyakhoz nyúl bennük, s a legkülönbözőbb szempontokból van róluk mondani valója. Számos az esztétikai tárgyú s néhány a jelenlegi angol politikára vonatkozik.

Természetesen alapvető fontosságú fejtegetésekre nem találunk bennük, de igen számos lapon érezzük a hajdani oroszán körmeit.

Az emberi fejlődés, mint az érzelmek átalakulása; az állami beavatkozás gyűlölete; a magas és nemes etikai ítélkezés: ezek a fő jellemvonásai a Spenceri szociológiának ezen a kötetben is végigvonulnak.

Politikai nézeteiben mereven megmaradt liberálisnak és a körülötte lefolyó változások csak sötét vonásait látja, míg azokat a nagyjelentőségű átalakulásokat a tőke és a munka viszonyában, melyek egy új világrend biztató jelei, nem veszi észre.

Néhány lapja az új kötetnek bizonyos keserűségről tesz tanúságot a világgal szemben. (Pl. midőn a ritmus törvényét a nagy emberek értékelésében is végigvezeti.) Ez nyilván sok méltatlan hangú támadás eredménye, melyben az agg gondolkodót az időközben elhegeliánosodott angol filozófia részesítette.

Tény, hogy ma világszerte divat Spencert mélyen értékén alul megítélni. Az emberek mindig igen hajlandók megfélemlkezni a nagy és korszakosan úttörő munkáról, melyet valaki végzett és kizárólag csak hiányait és egyoldalúságait hirdetni. Igazságai annyira átmentek a köztudatba, hogy azokat többé nem érzik, míg tévedései egyre tudományos fájdalmakat okoznak, melyek megszüntetésüket sajogva követelik.

Mi előttünk azonban kétségtelen, hogy a spiritualista reakció szörszálhasogató dialektikájától az angol filozófia előbb-utóbb fel fog szabadulni és egy új nemzedék be fogja látni, hogy termékenyen csak a Bacon-Mill-Spencer törte úton haladhat előre.

J.

Balogh Pál, mint historikus.

A népfajok Magyarországon. Írta: Balogh Pál, Budapest Kiadja a m. kir. vallás- és közoktatásügyi minisztérium. 1903.

Balogh Pál műve első áttekintésre anyagának nagy tömegével, számaival és táblázataival imponáló hatást gyakorol. Őt esztendő fáradságos munkáját kapjuk e vaskos kötetben, mely az 1892-i népszámlálás alapján a magyarországi néprajzi viszonyoknak részletes és kimerítő képét nyújtja. Nem akarjuk tehát kicsinyelni a szerző fáradságát, midőn megmondjuk, hogy e mű nem csupán anyagösszeállítás, hanem annál *valamivel* még több.

Epen ezzel a plussal akarunk itt foglalkozni, t. i. azzal a terjedelmes történeti bevezetéssel, melyet a szerző munkája elejére csatolt. Alig cselekedhetett volna helyesebben, ha ezt a minden tekintetben szerencsétlen fejezetet elhagyja annál is inkább, mert maga mondja a zárószóban, hogy első sorban a lényegre tartotta szem előtt s lemondott arról, hogy „nemcsak a megértésre, hanem a *képzelet, a hevület és a lelkesedés fölgerjesztésére is alkalmas olvasmányt* nyújtson. A bevezetésben kapott mutatóvány után csak örülhetünk ennek, de sajnáljuk, hogy minden jóakarata daczára sem bírta teljesen megfékezni magában a szónoki (vezérczikkírói?) és történetírói hajlamokat és azoknak e bevezető fejezetben („A történeti talaj”) engedett érvényesülést, a mely tartalmi és alaki tekintetben egyáltalán rosszul sikerült.

Tudományos munkának természetesen nem kell szükségképen száraz és unalmas formában megjelennie. De szép forma és üres bőbeszédűség mégis csak különböznek egymástól. Ez utóbbira pedig, az izléstelen, szóvirágok és képek sokaságát magával hömpölygető szóáradatra, keresve sem találhatnánk jobb példát, mint Balogh Pál könyvének bevezető fejezeteit. Nekünk legalább sem *megértésünkre*, sem *képzeletünkre* nem hatott a szerző, midőn komoly fejtegetések közben ilyen ömlengésekbe csap át: „Eleink a középkorban is csak magyarul tudtak vigadni, vagy keseregni. Haragja villámát a férfindulat ezen a nyelven szórta; hódolata virágát legény a leánynak csak magyarul ajánlta; dalos kedvében lány, legény magyarul énekelt; az anyák kicsinyeiket így becézték, gögicsélni erre tanították. Ez volt a nemzet anyanyelve *s nyelvében élt a nemzet mindig.*”

Balogh Pálnál tényleg a nyelvben vagy nyelvvezetben él minden, legalább egyetlen alkalmat sem mulaszt el, hogy a példák és analógiák sokszor hamisan pengő érczét egészen fenéig ki ne aknázza. Az abszolutizmus nála a *rokoko-világ* (még pedig *XIV.* Lajosra vonatkoztatva, míg végre azután kisül, hogy az a „különös világ,” mely a nemzetet uralkodójától elválasztja, nem is „*rokokó, barokk vagy ampir,*” hanem „*bécsi udvarnak*” hívják, 48. l.), a török és német veszedelem *láva és vízáradat*, hogy azután hosszas szereplés után a tűz a vizet és a víz a tüzet oltsa el, az államok csillagrendszerek, melyek lapokon át fáradhatatlanul keringenek jegymás körül stb. stb.

Egyszerűség és komolyság egyáltalán száműzve vannak a kifejezőmódból. A legvéznább gondolat is a példák és hasonlatok tarka köntösében jelenik meg. Hogy a magyar nyelv és külső szokások változásokon mentek át, azt a szerző így fejezi ki: „A magyar nyelv nem az többé, mely valaha *Árpád sátraiban, Szent István templomaiban, Könyves Kálmán gyűlésein, vagy Kún László tivornyáin* felhangzott. A magyar díszruha és fegyverzet sem az ma, a mit eleinte *Vajk keresztelésén, I. Lajos koronázásán, I. Mátyás lakodalmán* vagy

II. Lajos temetésén viseltek.” Az arisztokrácia idegen gyökereire így utal: „Kívülről jött hozzánk a sok nemesi czimer- és zászlódíszszel. a pánczélozott és sodronyos ruhákkal, czilicziumokkal (?) és amulettekkel (?) a várkastélyok pallos joga, úri széke, kínzó kamarája (?), falaik közt a rejtett folyosók, *termeikben a titkos fiókok rendszere* (?), a jus primae noctis (?) s a bravo-intézmény. (?)”

De még a mű tulajdonképeni testében, az etlmographiai és statisztikai adatok és táblázatok között sem kímél meg bennünket a szerző a lenge cziczomáktól. A táblázatokat *tükrök*-nek nevezi, melyek a késő korúaknál „az elmúlás, enyészet képét tárják elénk,” míg „a javakorbeliek tükréből a megállapodottság képe beszél;” a néprajzi eloszlásnál az egyik vidéken „a magyar lépcsők üteme fáradt, erőtlen, a bács-i stb. oldalon az ütemben van erélyesség és tudatosság;” a betegségek statisztikájánál a gyermekaszály, görcs és gyengeség *három Heródes*; a koldusok és rabok pedig tartalomjegyzékben és szövegben állandóan „*az élet hajótöröttjei*” gyanánt szerepelnek („legkevesebb a hajótörött a szerb, legtöbb a tót vidéken” 10039. 1.) sőt akadtunk egy olyan táblázatra is, a melybe egyszerűen csak így kerültek bele: 10039. lap: Nők a háztartásban, Gyermekek, Házi cselédek stb. *Hajótörtek*.

Mirevaló anyagösszeállító munkában ennyi díszítés? A színész jut eszünkbe, a ki csupa megszokásból a színpadon kívüli prózai életben is egyre a tragédiák nagyhangú szólamait puffogatja.

De lássuk most már a díszes köntösbe burkolt tartalmat is. Qu'est done qui demande tants de mots? A cím után ítélve azt hihetnénk, hogy e fejezetben a magyarországi népfajok elhelyezkedésének történeti menetéről lesz szó. Ehelyett a szerző egy nehéz problémát tűz ki maga elé a fejezet élén: hogy t, i. miképen tudott ez a poliglott ország ezer esztendőn át nemzeti állam maradni? E kérdés megfejtése céljából végigvezet bennünket az egész magyar történeten s miközben a Königsbergi Töredéktől Danteig, a homousiontól az encziklopedistákig a nevek, tények és adatok kábító és fantasztikus tömege vonul el farsangi menetben előttünk, kibontakozik a felelet, mely nem más, mint: a *magyar géniusznak* csodálatos, természeti és történeti törvényszerűségektől — ez a legjobb kifejezés — teljesen független, a legkülömbözőbb fejlemények között egy zseniális történettudós készültségével válogató működése.

Meg kell vallanunk, hogy ez nem épen nehéz eljárás. A hol az okok és hatások bonyolódott tömegével van dolgunk, egyszerűen tekintünk el mindezekről és substituáljunk helyökbe egy absztrakt és nyulékony mozgóerőt, a melylyel azután tetszés szerint operálhatunk. Legalább nem jellemezhetjük másképen azt a módot, a hogyan a szerző keze ezt a magyar géniuszt a színpalak mögül mozgatja. De kövessük egy darabon magát a szerzőt túlzó sovíniszta szellemű történetírásában.

Az Ural mellékén — innen veszi kezdetét a történeti áttekintés — a magyar nép finnugor és töröktatár rokonai között nem érezte jól magát. A mennyire hasonlított ezekhez, szintúgy, különbözött is tőlük „Saját lábán akart járni, a maga szárnyán kívánt repülni.” Elhagyja ezért őket és megindul honkereső nagy útjára, még pedig *egyed HL*. A míg a legtöbb vándornép egymást vonzó fajrokonok vagy szövetségesek társaságában nyomult Európába, addig a magyar nemzet „a létkérdés minden koczkázatával vállalán, minden veszedelmével feje fölött” vállalkozik arra, hogy egyedül is megél. Honszerző kísérletei csak harmadízben vezettek eredményre. Lebediát és Etelközt azért

hagyta el, mert belátta, „hogy a hol nincs jövője, ott nem szabad maradnia.” E jövőről pedig — legalább a szerző szerint — egészen világos és céltudatos képe volt: Olyan hazát akart, „mely neki otthona és vára legyen, *lakhatóan és védhetően berendezve. Kívánt bele természeti javakat s határain természetes erősségeket.*” Kívánt továbbá „barátságos szomszédokat, a kikkel szövetkezhezzék . . . *s oly apró hódolt népeket is, melyek földet művelnek, állatot tenyésztenek, országot élélméznek, mialatt a magyar ellenséggel harczol és őket oltalmazza.*”

Röviden: Balogh Pál a népvándorlásokat egészen a negyed-évi lakásváltoztatások mintájára képzei. Arról, hogy milyen összefüggésben állanak e vándorlások a nomád népek életmódjával vagy arról — a mire történeti kézikönyvek épen legutóbb többször figyelmeztettek — hogy a magyar nép egészen a X. század végéig nem *elszigetelt töredéke*, hanem *előretolt éke* volt a pusztai népek azon sokaságának, mely abban az időben egész Dél-Oroszországot betöltötte — a szerző természetesen nem vett tudomást.

Nem részszül kevésbé érdekes elbánásban a vezérek kora sem. A honfoglalás után a nemzetnek első dolga, hetven esztendő t száni arra, hogy szomszédairól, kik a kiszemelt és megfelelőnek talált haza birtokában háborgathatják, tájékozódják. „*A vezérek politikája* ezért minden figyelmet kifelé irányított, hogy Európát mentül gyakrabban átfürkészsze, a benne lappangó erőket megfélemlitse s a sejtett ellenséges szándékokat kiismerje.” Valóban azt kell hinnünk, hogy a tablóhadjáratok ösztöndíjjal voltak egybekötve és tanulmányi jelenrésekkel végződtek; legalább a szerző így folytatja: „*A főczél . . . az ismeretlen világrész kikutatása volt. A portya-vezérek minden sarcnál és fogolynál becselesebb zsákmányt hoztak a vajda sátorába haza, mikor politikai értesüléseket adhattak át neki.*”

„Ez volt — mondja a szerző — a kalandozások korszaka,” de mi, azt hiszem, joggal kételkedhetünk ebben, valamint abban is, hogy a kereszténység felvétele olyanformán történt, a mint azt a szerző leírja: „*A magyar felfogta helyzetét. Megértette, hogy sorsa komoly fordulathoz ért, melytől a léte vagy nem léte függ. S eltökélte, hogy belép a keresztény világ közösségébe, fölveszi a keresztvizet, de — szórul-szóra így van — nem viseli a hűbériség békáit.*” (A mi, ha igaz lenne, a szöveget becsmélő róka logikájának felelné meg.)

De ne folytassuk tovább. A curiosumok iránt érdeklődő olvassa tovább e történeti fejtegetéseket, melyeken mindenütt az az a priori fölvelt, öntudatosan cselekvő magyar géniuszt csillámlik keresztül. Nekünk nincs kedvünk tovább boszankodmmk azon a bántó könnyelműségen, melylyel a szerző a történelmet tetszés szerint gyúrható masszának tekinti.

E rövid szemelvény elég ahhoz, hogy lássuk, miről van itten szó: arról az eljárásról, mely a történelmet politikai theóriák jármába akarja hajtani. Külföldön egy hasonló, de jóval komolyabb készütségű történetírás már régóta csődöt mondott; nálunk, főleg a jurnalisztika révén és, úgy látjuk, egyéni érdekektől is erősen impregnálva, épen napjainkban kezd mutatkozni. Az ilyen történetírás még nagyobb készütség mellett is rendszeren az erőszakosság és önkényesség jellegét viseli magán, — Balogh Pál a történeti adatok egész lemezén tipor végig, — ha nem is szándékosan — miközben konklúzióit levonja. Csak-hogy a tudományos adatokban van valami a velszi bárdokból és: ha nem törekednének rövidsége, most hosszú és szájalmatkeltő sorát vezethetnők elő a szerencsétlen áldozatoknak, melyek Balogh Pál

történetírása közben hullottak el, vagy sebesültek meg. De lássuk csak a legsúlyosabb tévedéseket:

Az ellenreformáció a westfáliai békekötés után indul meg, a konstanci zsinat és a *németországi* kelyhesek az Anjouk korába jutnak, az augsburgi ütközetben a magyarok *Konrád* császárral állanak szemközt, Németalföld függetlensége *elbukik* Csehországgal együtt Drinápolynál a törökök Bulgáriát győzik le, ugyanott az Anjouk alatt magyar hadak járnak, Szolnok vitézei a török időkben Drégely és Eger hősei mellé jutnak, II. Szilveszter pápa szentté lesz, csak azért, hogy helyet foglalhasson egy trifoliumban, melynek másik két levelét Szent István és Szent Henrik alkotják, Klodvig a gótok fejedelme, Balambér az avaroké, Stilihó vandal népvezér, Piligrim püspök Géza udvarába utazik, *Zrínyi és Frangepán a dualizmus eszméjéért véreznek el*, Illésházy is miatta veszti el állását, — a pogány magyar természetesen monotheista nép „mely önmagát tartotta az egy magyar Isten választott népének,” vallásának elemeiből az *Arimanról és Urdungról* szóló mondák a táltosok *rúnáival* voltak feljegyezve, a középkori papok hártafóliókra és pergamenekre írtak stb. stb.

Mennyi véres nyom jelzi a szerző walküri végigszáguldását a magyar történet mezején! A fantáziának mennyi erejét kellett emellett még latba vetnie, hogy tételét megvédhesse! És e hetet-havat összehordó igyekezetben egyről-másról mintha teljesen megelégedett volna: különös faji viszonyainknak *a földrajzi tényezőkben, a népfajok különböző időben való elhelyezkedésében, a kulturális fokok különbségeiben, a számarányokban, a politikai fekvésben rejlő egyszerű, természetes és világos okairól*
M. I.

A kommunista kiáltvány emlékezete.

(Prof. Antonio Labriola: *In memoria del manifesto dei communistic* Terza edizione. Roma, 1902.)

A kommunista kiáltvány megjelenésének időpontja (1848 február) a mai szocializmus első nevezetes föllépését jelenti a történelem színpadán. Visszatérni hozzá, valamint a milieuhöz, melyből sarjadt, tanulságos individualistának és kollektivistának egyaránt. Antonio Labriola, a római egyetem nagyhírű tanára és az olasz proletariátus áldozatkész tanító-mestere, szegődik hozzánk ez alkalommal ciceronenak és pedig — mint mondja — nem hogy átgyúrja a kiáltványt, vagy hozzáidomítsa a mi viszonyukhoz. Nem is elemzést vagy kommentárt akar adni. Könyvét, mely eredetileg francziául jelent meg, — *in memoria* írta. Miközben a marxizmus e csirájában megmutatja kicsiny képét a későbbi fejleményeknek és összeütközéseknek, egy pillanatra eszünkbe jut a Reclus halotti leple, melybe a csecsemőt pólyázzák. *In memoria*. E szóban benne van az elmúlás melankóliája. De Labriola helyesen tette, hogy czélját ily világosan meghatározta, mert ez alapon enyhébben ítélték meg könyvének túlzásai akár a Marx és Engels iránt való rajongást, akár tudományos ellenfeleik lebecsülését vegyük szemügyre. Még ez alapon is alig érthető, miként ragadtathatta magát ily bölcs és mély pillantású tudós olyan útszéli túlzásokra, hogy Gomite csupán a lángelméjű Saint-Simon reakciónarius degenerátora, vagy midőn Herbert Spencert egy négyzavas szólammal akarja letárgyalni, hogy társadalombölcselete a vérszegény, anarchikus bourgeoisie visszhangja. De Labriola ezúttal csupán *in memoria* írt, je n'expose rien, je suppose! Némikép jogot váltott magának elhagyni a Huxley életelvét, hogy a jelenségeket kizárólag értelmi utón ítélje meg. Művének

java bőségesen kárpótol. Klasszikusan tiszta vonalakban világítja meg a kiáltvány egész genezisét, élesen megvonja a határt közte és szocialista előzői közt s végül elkíséri a manifesztumot mesébe illő diadalútján népeken, országokon, időkön át napjainkig, a mint a 23 oldalas kis londoni füzet meghódítja a földkerekség minden művelt nyelvét, Paristól New-Yorkig, Palermótól Berlinig. Szöges fordulópont a kiáltvány a szocializmus fejlődéstörténetében. Először jelentkezik benne a kritikai kommunizmus (e kifejezés exponálását illetőleg Bernstein készséggel elismeri Labriola elsőbbségét), mely a tudományhoz pártol és végleg szakít a jelen társadalom feudális bírálóival, kik tulajdonkép a „régii jó idők”-et sirták vissza, a petite bourgeoisie-val, mely a menthetlen jelent akarta megmenteni (pl. a kisipart), valamint hogy nem is vonalozta ki aprólékos gonddal a jövő társadalom tervrajzát. Nem ringatózott érzelmességekben, nem merült ájtatos szemlélődésbe, nem aposztrofálta a két mitológiai istenasszonyt, az Igazságot és Egyenlőséget, melyek a mindennapi élet mezében oly szálnalmas alakok. Mindezt szürke prózára váltotta föl. A kommunisták szerint a bourgeoisienak — mely maga is alapja egy terjedelmében és mélységében nagy haladást jelentő társadalmi alakzatnak — *végzetszerű* sírásója a poletariátus. Sohasem írtak még, mondja szerzőnk, ily monumentális stílus halotti beszédet. A kiáltvány magva a történelem új felfogása, melynek révén a kommunizmus megszűnt remény, kívánság, emlék, sejtelen, mentsvár lenni és megtalálta — első ízben — saját szükségszerűségének tudatában egyenletes kifejezését. Megtalálta abban a tudatban, hogy a mai osztályharcnak eredménye és megváltója ő lesz és e szempontból mutatja meg az osztályharc termőrétegét, fejlődése ritmusát és végső kibontakozását. Ettől kezdve a szocialista elmélet körül a küzdelem porondja odaterelődik: felismerhető-e az emberi dolgok adott egymásutánjában egy szükségszerűség, mely végigtapas szubjektív rokonszenvünkön vagy együttérzésünkön? a leghaladottabb országokban (akkor Anglia, Franciaország) felismerhető-e az immanens törvény, mely a társadalmat feltartóztatathatatlansodorja a kommunizmus felé? A jelenségek tárgyilagos szemlélete a proletariátust mai társadalmunk egy konkrét szubjektumának, tevéleges erejének mutatja, melynek szükségképen forradalmi tevékenységéből a kommunizmusnak kell megszületnie.

A kiáltvány eszmejárását remekművé avatja páratlan csiraképesége és számos gondolatsor és -csoport tömör sintesise. A haladott angol és francia viszonyok experimentális megfigyelését a haladott német bölcsélet, a Feuerbach neo-materializmusa dolgozza fel. Ebben a talajban izmosul meg a marxizmus gyökere, mely lényegében különbözik utópizmustól és opportunizmustól. Ellentétes vele egyrészt az utópizmus értelmi, spekulatív kiinduló pontja, másrészt az immanens szükségszerűségben kételkedő opportunizmus is, mely az események egymásutánjában nem ismeri fel a marxizmus katasztrófális történet-felfogásának igazolását s azért ezt a kínálózó legbiztosabb ösvények felhasználásával pótolja. A könnyelmű lándzsa-törés helyett Labriola érett bölcsesége nem győzi szívünkre kötni a szocialista atyamestereknek, nevezetesen a kiindulási pontnak, a kommunista kiáltványnak és a történelemnek tanulmányozását. Marx és Engels tanításai sok „kiszajátító” akadtak (e pontnál Labriola Loria felett tör pálczát, a kire rossz idők járnak Olaszországban, mióta szocialfilozófiáját Benedetto Croce, agrárelméletét Gerolamo Gatti erősen megingatták). Ideje lesz már egyszer visszaszoknunk az *eredeti* forrásokhoz, akár támadjuk, akár védjük őket.

Bármi legyen álláspontunk a marxizmussal szemben, Labriola óhajtását, mely nem szűkölködik minden személyes keserűség nélkül, örömmel tehetjük magunkévá, hisz elszomorodva látjuk jó ideje szaporodni azok táborát, a kik a szocialista elméleteket, Marxét és Engelsét csakúgy mint Krapotkinét és Reclusét, műveik alapos ismerete nélkül diadalmas mosolylyal végzik ki naponta. De sokszor azok is nyitott ajtókat döngöttek, a kik intra muros harcolnak: a mesterek felületes tanítványai sokszor pápábbak a pápánál. Labriola, a mindig önálló, becsületes és őseréjű gondolkodó egy másik könyvében jogosan csúfolja „jókony hölgy”-nek az „örök igazság”-ot. Ez a gúny azonban eléri azokat is, a kik a marxismust ismeretlenül is „örök igazság”-nak kürtölik.

A közigazgatási eljárás egyszerűsítése. A belügyminisztérium törvényelőkészítő osztálya tagjainak közreműködésével összeállította *Dr. Némethy Károly*, min. tanácsos. I. k. Az egyszerűsítési törvény, a jogorvoslati és a kézbesítési utasítás magyarázata. 178. 1. II. k. Az ügyviteli szabályzatok magyarázata. 434. 1. Budapest, 1903. A két kötet ára 10 korona.

A közigazgatásnak régen a bíraskodással való nemcsak szervezeti, de eljárási összefüggése is, majd a bíraskodástól való elválása után előbb fejletlensége, utóbb pedig a legújabb kor társadalmi átalakulásai folytán bekövetkezett rendkívül gyors és hatalmas kifejlődése nem engedte meg a közigazgatás terén oly egységes eljárási módok kialakulását, milyeneket a bíraskodásban századok óta ismerünk. Az új igazgatási feladatok sokasága első sorban a megvalósításra alkalmas szervezeteket kívánt, a működés módját maguk a szükségletek szabták meg. De ha ezen megoldás a közigazgatás fejlődésének alsóbb fokain meg is felel, a szükségletek és kielégítésük sokfélesége miatt csakhamar az állami életben zavart idéz elő, a minek szükségszerű következménye, hogy az egyes szükségletek kielégítésére szolgáló szervek és működésük az állami szervezet és működés egészébe szervesen beillesztessenek, illetőleg a közigazgatási szervezet és eljárás egységesen rendeztessék. Ezen rendezés létrejövételére előmozdítólag hat még azon körülmény is, hogy a közigazgatás az egyént napról-napra több-több életviszonyában ragadván meg, a közigazgatás menetében is, bár a discretio belőle ki nem küszöbölhető, a jogbiztonság-érdekében a szabatosság lehetőleg létrehozandó. Minthogy pedig minden működés helyessége a megfelelő szervezet helyes kiépítésétől függ, a jó közigazgatási eljárás feltételezi a közigazgatási szervezet kellő kiépítését.

Egyszerűsítési törvényünk azonban megelőzte a várva-várt általános közigazgatási reformot. A kodifikátorok is elismerik ugyan, hogy közigazgatásunk gyökeres egyszerűsítése és javítása csak az általános közigazgatási reform megalkotásakor következhetik be, mikor a szervezet átalakításán kívül a közigazgatási eljárásnak rendszeres kodifikálása is megtörténhetik, de közigazgatási eljárásunk bajait annyira súlyosaknak találták, hogy orvoslásukkal az általános közigazgatási reformok megalkotásáig nem véltek várhatni, ezenfelül azért is ajánlatosnak találták az eljárási egyszerűsítéseknek a szervezeti reform előtt való életbeléptetését, mert így az átmeneti időben megbíráhatók lesznek az eljárási reform intézkedései és az általános reformnál a gyakorlatban való bevalásukhoz képest lesznek figyelembe vehetők. Bár az utóbbi okot elég nyomósnak tartjuk, mégis kétségeink vannak az iránt, hogy az eljárási rendelkezések igazi próbáját nyerjük-e majd mai közigazgatási szervezetünk mellett.

A belügyminisztérium törvényelőkészítő osztálya kimerítő és becses kommentárjával kétségtelenül elő fogja segíteni a közigazgatási eljárás egyszerűsítésének megvalósítását és a gyakorlati keresztülvitelben mutatkozó nehézségek nagyrészt a kellő szervezeti alapok hiányának rovására lesznek írandók. Ezenkívül ezen kommentár bizonyosága egyúttal a törvényelőkészítő osztály alapos tudásának és munkásságának, melyért annak tagjait, első sorban Dr. Némethy Károlyt, valamint Dr. Samassa Adolfot, Dr. Bosnyák Zoltánt, Dr. Petrovics Eleket és Dr. Viczián Istvánt szintén elismerés illeti.

H. F.

Könyvszemle.

Szociális napikérdések. Írta *Gelléry Mór*. Ára 12 korona. Budapest, Singer és Wolfner. 1903. 604 oldal.

A vámügytan vezérfonala. Írta *Sidó Zoltán*. Budapest, 1903. Politzer Zsigmond és fia bizománya, 107 oldal.

A nemzet gazdálkodása. Írta dr. Hg. *Farkas Geiza*. Uránia könyvtár II. Budapest, kiadja az Uránia magyar tud. egyesület. 1903. Ára 50 fillér. 67 oldal.

Adalék a középkori munkabérek történetéhez. Írta *Mandello Gyula*. Társadalom és Gazdaságtörténeti kutatások II. Budapest. Politzer Zsigmond és fia. 1903. Ára 6 korona. 348 oldal.

Amerika közigazdasági inváziója Európába. Írta Frank A. *Vanderlip*. Fordította dr. *Goldberger Lajos*. Különlenyomat a „Magyar Közgazdaságból” Budapest. Singer és Wolfner bizománya. 1903. 61 old.

Magyarország járuléka Ausztria adósságához. Írta dr. *Komin János*. Különlenyomat a „Magyar Közgazdaság”-ból. Budapest. Grill Károly cs. és kir. udv. könyvkereskedése. 1903. 78 oldal.

A parlamentarizmus. Politikai tanulmány. Írta dr. *Haendel Vilmos*, jogakad. tanár. Budapest. *Politzer Zsigmond és fia* könyvkereskedése. 1903. Ára 5 korona. 327 oldal.

Az élet bölcelete. Írta, *Fekete József*. Budapest, 1903. Deutsch Zsigmond és Társa kiadása. Ára 1 korona. 192 oldal.

Országgyűlési beszéd a hadseregről. *Szemere Miklós*-tól. 1903 február 27-én. Budapest, „Athenaeum” könyvnyomdája. 29 oldal.

Az ügyvédség elleni támadások. Az ügyvédi munka díjazása. Két dolgozat. Írta és a budapesti ügyvédi körben felolvasta dr. *Balog Arnold*. Budapest, 1903. *Politzer Zsigmond és fia*. 49. oldal.

A büntettek alapoka. Büntető-bölceleti tanulmány. Írta dr. *Wertheimer Manó*. Grill Károly cs. és kir. udv. könyvkereskedése. 227 oldal.

Perorvoslat a jogegység érdekében. Írta dr. *Székely Aladár*. Jogi értekezések, szerk. dr. *Balogh Jenő*, 8-ik füzet. Budapest, Singer és Wolfner kiadása. 77 oldal.

A biztosíték mellett való szabadlábba helyezés. Írta dr. *Angyal Pál* egy. magántanár. Jogi értekezések, 7-ik füzet. Budapest, Singer és Wolfner kiadása 134 oldal.

A Csokonai vita. Írta dr. *Bodnár Zsigmond* egy. m. tanár. Ára 1 korona 20 fillér. Budapest, Eggenberger-féle könyvkereskedés 1901.

A magyar birodalom története. Írta *Acsády Ignác*. Athenaeum kiadása. 9., 10. füzet.

A szerelem útvesztője. Szerelmes, játszi és erkölcsös dalok, költemények és verses mondások 1885—1900. Írta *Bierbaum Ottó Gyula*. Megválogatva magyarra átírta *Hajós Izsó*. Budapest, Singer és Wolfner kiadása. 220 oldal.

Ekém mellől. Versek. Írta *Hajós Izsó*. Budapest, Singer és Wolfner kiadás. 151 oldal.

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI TÁRSASÁG.

A Társadalomtudományi Társaság 1903 február 13-án ülést tartott, melyen folytatta Leopold Gusztáv „*A szociologia újabb irányai*” című felolvasásának megvitatását. A vita lefolyása a következő volt:

Szabó Ervin: T. Társaság! Leopold Gusztáv úr előadását e társaság tagjai több szempontból vették bírálat alá s különösen az organikus elmélet hívei védelmezték erélylyel álláspontjukat, a melyet az előadó úr veszendőnek ítélt. Én is olyan szociológiai iránynak akarok védelmére kelni, a melyet Leopold úr szintén bírált és halálra ítélt: *a materialista történetelméletnek.*

Mielőtt azonban ezen elmélet érdemleges védelmét megkísérteném, két ténybeli helyreigazítást kell tennem, főképpen azért, mert bizonyos, a marxista szociológiai elmélethez szorosan ugyan nem tartozó, de annak megvilágítására mégis fontos tévedések. Az egyik helyreigazítás vonatkozik arra, a mire már Wolfner úr is rámutatott, a ki azonban, úgy látom, az előadó urat félreértette. Ez ugyanis nem mondta azt, hogy a reformista és a revoluczionista szocialisták ellentéte a történelmi materializmusra is kiterjedne, hanem kifejezetten állította, hogy a reformisták támadásai a marxizmusnak gazdasági és politikai tanai ellen irányulnak. Ez a megkülönböztetés igen fontos, mert mutatja, hogy a szocializmus gazdaságtana, politikája, taktikája elválasztható a történet materialisztikus fölfogásától, illetve nincsen kényszerű kapcsolat azok és e között. Azt látjuk például Olaszországban, hogy Turati, a reformizmus megindítója és vezére éppenséggel nem ejtette el a materialista történeti fölfogást, sőt jónak látta, a két árnyalat küzdelmét az elméleti tere vivő híres brosúrájában (Il partito socialista e l'attuale momento politico) ezt külön hangsúlyozni is; Ferriról ellenben, a ki a legridegebb ortodoxiát képviseli az osztályharcz, a taktika stb. kérdéseiben, tudva van, hogy szociológiai alapföfogása nem lényegtelenül tér el a marxizmusétól. Azt a különös jelenséget látjuk például Oroszországban, hogy az egyik szocialista frakció a történelmi materializmus alapelvét: hogy gazdasági erők döntők a társadalmi küzdelmekben, oly szorosan értelmezte, hogy tisztán a munkásság gazdasági szerve-

zését vette föl — marxista — programjába, eljutván ezzel az osztály-harez eszközeinek olyan értékeléséhez, a mely éppen Bernsteintől — tehát éppen a reformizmus fejétől! — sem idegen. Ezek az úgynevezett oekonomisták. Ezzel szemben egy másik szocialista párt, a forradalmi szocialistáké, határozottan elvetette a marxizmust mint elméletet, ellenben gyakorlatában teljesen az ortodox marxizmus fegyvereivel küzd, annak összes forradalmi jelszavaival együtt. A mily ellentétek az elsők, az oekonomisták, emezekkel, a kiket legjobban lavrovistáknak lehetne nevezni, szociológiai elméletükben, fordítva éppen olyan ellentétek gyakorlatukban.

A másik ténybeli helyreigazítás, a melyet nem mellőzhetek, azon gyakori állítás ellen irányul, hogy Marx elmélete Angliában keletkezett s ott látott napvilágot. Ez az állítás, ha téves is, első pillanatra oly lényegtelennek látszik, hogy kár szót vesztegetni raja. Pedig ebből tetszetős érveket szoktak kovácsolni a marxizmus ellen. Nevezetesen azt mondják, hogy könnyen érthető, hogy Marx a kisszerű német gazdasági viszonyokból a grandiózus angol világgazdaság imponáló környezetébe jutva, a gazdasági tényezőnek, mint a társadalmi fejlődés motorjának oly kiváló szerepet tulajdonított társadalmi elméletében; hogy tehát a marxista elméletnek szubjektíve csak quasi időleges impresszió termékének van értéke. Ezzel szemben — ugyancsak a szubjektív megbízhatóság szempontjából, (mert hiszen objektíve ez a marxista elmélet igazát vagy tévedését nem alterálja) meg kell állapítani, hogy a materialisztikus történelmi fölfogás, valamint egyáltalán Marx gazdasági alaptanai nem Angliában fogantak, hanem, miként az egyebek közt a *Zur Kritik der politischen Oekonomie* előszavából is kivehető, jóval előbb fogalmaztak meg benne, akkor, a mikor hirtelen a *Rheinische Zeitung* szerkesztője lett és gazdasági kérdésekkel első ízben foglalkozott; és megerősödtek és határozott alakot öltöttek Bruxellesben és Parisban, tehát szintén angliai tartózkodása előtti időben. Ha tehát a marxizmus némelyek szerint egyoldalúan ökonomikus, ez semmi esetre sem írható Anglia rovására.

Attérek ezekután fölszólalásom tulajdonképeni céljára, a mely a történelmi materializmus megvédése Leopold tagtársunk támadásai ellen. Az előadó úr a materialisztikus történelmi fölfogás elleni érveit körülbelül tíz pontba csoportosította. Az előadásból nem tűnik ki világosan, vajjon ezek mind az ő személyes kifogásai is vagy pedig csak a legsarkalatosabb ellenérvek összegyűjtése. Mivel azonban végleges állásfoglalásában az előadó úr a marxizmussal homlokegyenest ellenkező szociológiai fölfogásra jut, úgy tekintem ezeket, mint az ő érveit a marxizmus ellen, s hogy a vita keretét ne tágítsam, szorosan ezek czáfolatára szorítokozom, a helyett, hogy hálásabb szerepként a történelmi materializmust itten kifejtvén, magam intézzek támadást az ellenkező elméletek ellen.

Erre t. i. a marxista társadalomelmélet rendszeres kifejtésére pedig annál inkább szükség volna, mert a materialisztikus történetelmélet kidolgozva, minden vonatkozásában rendszeresen tárgyalva eddigelé sehol sincs. Vannak ugyan könyvek a történelmi materializmusról, de nincs egy sem, a mely a tan megteremtőinek, Marxnak és Engelsnek nézeteit szisztematikusan összefoglalná. Ez magyarázza meg — s ez menti is egyúttal — hogy a materialisztikus történelmi fölfogás kritikusai ritkán felelnek meg annak a követelménynek, hogy a t:mt abban a formában támadják, a melyben az legutoljára és legteljesebben jelentkezik, hanem rendszerint kiszakított idézetek ellen szállnak síkra. Ebbe a hibába esett az előadó úr is. A mikor pontokba szedte érveit,

látszik, az a történelmi materializmus lebegett előtte, a mely nem egyéb, mint első koncepcziója, csirája a későbbi elméletnek, a melyben rideg egyoldalúsággal van kidomborítva a gazdasági erők autokráciája és ahogy az elméletet Marx némely tanítványa alkalmazta is. Erre azonban ma nincs szükség. Ma ismerjük már nemcsak Marx előszavát a Zur Kritik der politischen Oekonomie-hez, hanem Engelsnek igen számos későbbi nyilatkozatát a kérdéstről, a melyek közül különösen utalok azon már régebben megjelent leveleire, a melyeket újabban a Documente des Socialismus 1902. évi november-decemberi számában tett közé Bernstein. Mindezek a nyilatkozatok kötelességüké teszik azoknak, a kik a materialisztikus történelmi fölfogással foglalkoznak, hogy azt ne kezdetleges kijelentésekből, hanem is az ellenfelek írásából, hanem ezen számos nyilatkozatból konstruálják meg és így intézzék ellene támadásaikat.

De még ezen nyilatkozatok hiányában is, nézetem szerint nem azt keli nézni, vájjon a tan rendszeresen ki van-e fejtve, hanem azt, hogy kifejthető és *fejleszthető-e*? Látni fogjuk, hogy ez irányban is oly figyelemreméltó kísérletek történtek már eddig is, hogy a tan ma már sokkal kijebb nőtt azokon a kereteken, a melyekben ellene a támadásokat intézték, a nélkül, hogy az újabb kiegészítések az eredeti tant lerontották volna. Ellenkezőleg, kiszélesítették alapjait s ezzel erősebbé tették. Én megengedem, hogy a marxizmus némely ortodox hívének szemében ezek a kiegészítések szentségtörő munka, a melyet erőlyesen visszautasítanak; ez azonban nem von le semmit azon kiegészítések értékéből: maga Engels tiltakozik határozottan azon ifjú „marxisták” ellen.

Ezekután legyen szabad sorra vennem az előadó úrnak pontokba szedett támadásait.

Az elsőhöz kevés szavam van. Nem igen vagyok járatos a hegeli filozófiában s így nem tudom annak jelentőségét teljesen megítélni. Annnyit azonban ki merek mondani, hogy nézetem szerint a hegeli dialektika nem oly lényeges a történelmi materializmusra, hogy azt félelem nélkül fölláldozni ne lehetne. A materialista történetfölfogás igaz marad, akár a dialektika szabályai szerint építjük föl, akár a nélkül.

Ugyancsak nem látszik szükségesnek hosszabban reflektálni a második érvre, a mely szerint a marxisták nem bizonyították be eddig a történeti kutatásban tanuk helyességét. Ez először is nem helyes, mert azon műveken kívül, a melyeket maga az előadó ur is említ, s a melyekhez kell még sorolnunk Marx-nak 18-te Brumaire-jét, egész sora a történelmi munkáknak és értekezéseknek van már, a melyek a materialisztikus történeti fölfogás módszerével operálnak. A francia forradalomnak, a bécsi forradalomnak, a commune-nek szocialista históriái ilyenek. De ha mindez nem is íródott volna meg, lehet-e ebből érvet kovácsolni olyan tan ellen, a melynek hívei ma majdnem kizárólag szocialisták, tehát olyan emberek, a kik az alapvető történelmi kutatásokhoz szükséges anyagi erővel, idővel, tudományos apparátussal, a melyet ma csak az egyetemek nyújtanak tanáraiknak, nem bírnak. Meg vagyok győződve, hogy mihelyt megszorodik és tovább fejlődik az egyetemeken a Werner Sombartok és a Karl Lamprechtek fajtája, pótolva lesz azon hiány is, a melyet az előadó úr fölrótt.

Az előadó úr harmadik érvül a nagy szellemi fölfedezéseket hozza föl, a melyek a gazdasági viszonyoktól függetlenül jöttek létre. Ez lehetséges. De véleményem szerint túlságos mechanikus fölfogása a történelmi materializmusnak, ha ez érv lehet ellene. A materialisztikus történeti

fölfogás nem tagadja az egyéni invenczió lehetőségét, de azt tartja, hogy a társadalom fejlődése szempontjából ily egyes eseteknek csekély jelentőségük van; a mit legjobban bizonyít az, hogy számtalan fölfedezés — hisz ismeretes a föltalálók tragikuma — csakis akkor érvényesült praktikusán, a mikor összetalálkozott a kor gazdasági szükségleteivel.

A negyedik kifogás — és ez igen kedvelt és gyakran használt érv a materialisztikus történeti fölfogás ellen — az, hogy a vallás a lélekkultusból, tehát pszichológiai indokból keletkezett. Am a mikor a vallásnak a gazdasággal való összefüggését keressük, szoros különbséget kell tenni a vallás fejlődésének különböző fázisai közt. Az összes vallások eredete viszonyul a természet jelenségeiről s az emberről alkotott gyermekes képzetek tömkelegére, a melyben gazdasági tényező hatását kimutatni tényleg nehéz volna. Nem is egyéb az, mint a természetről és az emberről való legkezdetlegesebb tudatlanságnak félelem szülte alkotásai, babonák, a melyben legfeljebb negative szerepel a gazdaság mint hatóerő, a mennyiben a gazdasági élet kezdetlegességének a kezdetleges ismeretek s így a kezdetleges vallási képzetek is koordinált jelenségei. Ellenben a vallás fejlődésének magasabb fokán, a mikor az világgéppé tágul és egész erkölcsi és uralmi rendnek lesz metafizikai kódexévé, világosan kimutatható, hogy a vallásnak parancsai, tilalmai szorosan összefüggnek a gazdasági és társadalmi viszonyokkal és azoknak tulajdonképp nagyobb erejű szankciói. Kétségtelen azonban, hogy bizonyos vallási tanok meggyökeresedvén, még akkor is fogva tartják az embereket, a mikor elenyészett az eredeti gazdasági és társadalmi alap; viszont hogyan alakulnak át a vallások ugyanazon név alatt, azt a mai kereszténységnek az őskereszténységgel való összehasonlítása tanulságosan mutathatja.

Az előadó úr ötödik érve: a hivatkozás Belfort Bax-re és az angol munkásmozgalom sajátos fejlődésére rám mindig igen különösen hat. Nem csak azért, mert tudvalevőleg Bax az, a ki évek óta szórja anathemáit Bernsteinra és követeli folytonosan ennek kizárását a szocialista pártból, hanem mert éppen Bax választotta folyóiratának, a *The Socialdemocrat*nak állandó mottójául, hogy „in every historical epoch, the prevailing mode of economic production and exchange, and the social organisation necessarily following from it, form the basis upon which is built up, and from which alone can be explained, the political and intellectual history of that epoch.” (Marx). És ennek megfelelőleg tudtommal Bax is lényegében Anglia sajátos világgazdasági helyzetében találja az angol munkásmozgalom sajátos fejlődésének okát, abban, hogy a mikor az angol ipar és kereskedelem uralkodott a világpiacon, a forgalom folytonosságának, a folytonosan kedvező konjunktúrák zavartalan kihasználásának érdeke indította az angol burzsoáziát, hogy engedményekkel vegye élet azoknak az érdekösszeütközéseknek, a melyek az angol burzsoázia és proletárság között is fenyegettek és a konjunktúrák rosszabbodásával — mint legújabban is — újra és újra ki is törtek. Az osztályellentét és az osztályküzdelem — bár a kontinentálistól különböző formában — megvolt tehát Angliában is, s ez a lényeges; hogy a szocializmus terjedésének akadályai között szerepelnek a mellett az angol nép jelleme, tradíciók s t. eff., azt még a legortodoxabb marxisták sem tagadják, ez azonban nem a lényeges.

Sokkal nagyobb mértékben kell igazat adnom az előadó úrnak abban, hogy a marxizmus fatalizmushoz és quietizmushoz vezet. Erre azonban ott szándéksom kitérni, a hol a marxizmusnak és Lavrovnak viszonyáról szólok majd.

Ellenben határozottan nem értek egyet az előadó úr hetedik kifogásával, a mely szerint Marx azon tudományos elővigyázatatlanságot követte el, hogy egész szociál-filozófiáját a materializmus filozófiai világnézetéhez kapcsolta, holott a materialisztikus filozófia ma már erősen megingott.

Ez kétségtelenül a legérdekesebb kérdések egyike a történelmi materializmus körül. A materializmus és az idealizmus oly élénken foglalkoztatta nagyon sokáig a filozófusokat és a laikusokat is, és különösen a *ξίον πολιτικόν*-t — hisz a történelmi materializmus eminenter praktikus, a mindennapi politikai küzdelmekben érvényesülő elmélet — annyira érdekli, hogy bővebben kell beszélni róla.

Itt azonban előre kell bocsátanom valamit, nem ugyan a t. Társaság tagjaira, hanem inkább azon kívül álló számosokra való tekintetből, a kik e fogalmakkal még mindig nincsenek egészen tisztában. Materializmusról és idealizmusról beszélvén, mindenkor szoros különbséget kell tenni a materializmus és az idealizmus mint *filozófiai* és a materializmus és idealizmus mint *etikai* fogalmak között. Nyilvánvaló, hogy a filozófiai materializmus igen jól összefér az idealizmussal etikai értelemben, viszont a filozófiai idealizmus távolról sem óv meg etikailag igen materialisztikus élettől. A két fogalomnak ily kritikátlan szembeállítását a német filisztertől ered, a ki etikai idealizmusának hiányát a filozófiai idealizmus fölmagasztalásával akarta leplezni.

Szükséges továbbá hangsúlyozni hogy fölötte meddő dolog — a mint azt újabb könyvében Jászi Oszkár barátom is kifejezte — a materializmusnak és idealizmusnak folytonos szembeállítását. Ma mindenki egyetért abban — Belfort Bax éppen úgy, mint például Haeckel — hogy ez mesterséges különválasztás, a melyre a *monizmus* mellett semmi szükség. Anyag nincs erő (szellem, idea) nélkül, erő nincs anyag nélkül. Így tehát — nem a modern marxisták, hanem csupán Marx és Engels irányában — csak az a kérdés, hogy miféle az ő materializmusuk? S erre vonatkozólag mint kétségtelen tény állíthatjuk, hogy Marx és Engels igen lényeges pontokban korrigálták a filozófiai materializmust és hogy az náluk semmiképpen sem egy a Büchnerek, Vogtok, Moleschottok lapos materializmusával. Engels igen éles kritikát gyakorolt ezen, mechanikusnak nevezte, a mely semmibe sem veszi a kémiai és organikus proezesszusokat, a mely nem veszi észre az anyag folytonos változását, stb. En megengedem, hogy ők a materializmus terminológiáját megtartották, sőt többet is, mint a mennyit ma elfogadnánk; de hogy ez náluk mégis lényegesen más volt, mint a vulgár materializmus, az könnyen bizonyítható.

Ennek megfelelően a materialisztikus történetelmélet nem csak elválasztható a materializmustól, hanem eleve megengedi, hogy a társadalom életében ideologikus tényezők érvényesüljenek. Majdnem elég volna ez iránt arra utalni, hogy az idealista utópisták és az ortodox marxisták egyaránt hiszik, hogy a szocialista társadalomban a gazdasági tényezőnek kényszere, tehát befolyása a szellemi élet bármely ágára meg fog szűnni; de a múltra és a jelenre vonatkozólag is idézhetjük például Marxból, hogy a hol szükségszerűség, vagyis a gazdasági szükségletek kényszere nem működik — mert a társadalom gazdasági szükségletei ki vannak elégítve — ott „kezdődik az emberi erő-kifejtés, a mely önczél, a szabadság valódi birodalma”, kezdődik tehát, a minek csirája ilyenformán eredetileg meg volt benne, az ember szellemi, esztétikai élete.

És itt érünk el ahhoz, a mit a legtöbben kifogásolnak a materialisztikus történetelméletbe»: hogy t. i. kizárna az ideologikus tényezők befolyását a társadalom életére.

Már az előbbiből világos, hogy Marx történetelméletének időleges hatálya van. Azonképp, a mint Marx értékelméletében nem az emberi gazdaság, hanem a *kapitálisztikus* gazdaság kulcsát találta meg, történeti elmélete is nem az izolált emberre vonatkozik — mint például a Menger-Jevons iskola értékelmélete — hanem a társaságra; másodszor csakis ott tekinti a gazdasági tényezőt elsődlegesen döntőnek, a hol az emberek egy lényeges társadalmi csoportjának gazdasági szükségletei kielégítve nincsenek. S mivel az ősi kommunizmus megszűnése óta ez az állapot állandó, azóta és mindaddig, a míg osztályok és osztály küzdelmek lesznek, *végső eredményben* a gazdasági tényező — a mi alatt nem „a gazdasági viszonyok vastörvényszerűségét” kell érteni, a hogy az előadó úr meghatározza, hanem a gazdasági jószágok termelésének és kicserélésének, reprodukciójának mindenkori módját fogja meghatározni a korszak társadalmi, politikai és szellemi tartalmát és irányát. Ez azonban éppenséggel nem zárja ki ideologikus erők befolyását. A magántulajdonra alapított társadalomban a munkamegosztás folytán osztályok képződnek, ellentétes érdekekkel; ezen osztályok közti küzdelem folyik, természetesen eszmei téren is; létrehozzák a mindenkori államot, a jogot, az erkölcsöt. Ezek az eszmék (ideológiák) fennmaradnak, saját logikájuk szerint továbbfejlődnek akkor is, a mikor az alapjukat képezett társadalmi állapotok, illetve harcok, illetve gazdasági viszonyok rége elenyésztek, önállósulnak és *visszahatnak* a gazdasági alapra, a melyet *bizonyos mértékben* módosítanak is. Ez Marx és Engels álláspontja is, és ez egyúttal felelet az előadó úrnak Stammmler nyomán fölállított azon érvére, hogy a modern szocialista pártok reform-törekvései nem férnek össze az elmélettel. Nagyon is összeférnek. Az állam éppen olyan ideologikus tényező, mint a jog, az erkölcs, stb.; ezt befolyásolni, vele a létező uralmi viszonyokat *bizonyos határig*, a gazdasági érdekek, az osztály-érdek-ellentétek fő ütköző pontjain módosítani igenis lehetséges, erre törekedni tehát még nem ellenmondás a történelmi materializmussal. Ellenmondás csak az volna, ha a marxisták *mindent* az államtól várnának, vagyis a gazdasági és társadalmi evolúciót hirtelen negligálnák, az állam osztályjellegét számításba nem vennék s mint némely utópisták, az államhatalom parancsszavától várnák a szocialista társadalmi rend megalkotását. Ha vannak is olyanok, a kik az átalakulást így képzelik, Marx és Engels ebben igazán nem hibások és követőik sem.

Az előadó úr 9. ellenérvére, hogy Marx megfeledezett az ember környezet természet gondolatébresztő hatásáról, feleletem rövid. Igen sok helyet lehet találni úgy Marxnál mint Engelsnél, a hol ezek a természet-tényezők vagy közvetlen hatásáról beszélnek, vagy azt a gazdasági tényezők egyik kategóriájának állítják, tehát közvetve koncedálják befolyását. Különösen a primitív korra áll ez, míg később az ember mindinkább emancipálja magát a természet uralma alól. Ebben a kérdésben a marxizmus teljesen egyetért Buckle-vel, Hellwaldal, de természetesen nem áll meg ott, a hol ezek.

Az előadó úr utolsónak hagyja Stamm)érnek a történelmi materializmus ellen fölállított alapérvét, a mely alapján támadja meg a tant. Azt mondja Stammmler, hogy a történelmi materializmus képviselői e tan gyakorlati alkalmazásánál minduntalan kénytelenek célokat kitűzni, tehát az egyéni akaratokat bizonyos irányba terelni; márpedig a célok kitűzése a causalis törvényszerűség fogalmával összeférhetlen, tehát a causalitás maga — a történelmi materializmus ezen sarkpontja — helytelen.

Ebben a főfogásban az foglaltatik tehát, hogy a causalis törvényszerűség föltételezése kizárja az egyén öntudatos akaratkifejtését, tehát fatalizmushoz, quietizmushoz vezet. Tudvalevőleg olyan vád, a melylyel a marxizmust igen sokszor illették.

En ennek a kérdésnek első részébe: hogy causalis törvényszerűség van-e, bele menni nem akarok. Átengedem ezt másoknak, filozófiailag képzetebbeknek, s a magam részéről föltételezván azt, hogy a causalitás létezik s hogy ennek föltételezése nélkül társadalomtudományi kutatás egyáltalán lehetetlen, csakis azt keresem majd, hogy a történelmi materializmus csakugyan kizárja-e a tudatos akaratot, a czélok kitűzését, vagyis tényleg eliminálja-e a szubjektív elemet a társadalmi fejlődésből s ezt kizárólag objektív folyamatnak tekinti-e?

S én itt — Wolfner Pál úrral ellentétben — teljes készséggel koncedálom, hogy a történelmi materializmust ilyképen nemcsak ellenfelei értelmezték, hanem számos híve is, hogy úgy Marx, mint Engels igen sokáig majdnem kizárólag az objektív tényezők működését domborították ki s bár a gyakorlatban — hisz ők maguk is kiváló propagandisták voltak — a cselekvő embernek szerepét éppenséggel nem kicsinyelték, az elméletben majdnem teljesen negligálták, a materialisztikus történetelméletnek nemcsak individuál-psychológiáját, hanem tömeg-psychológiáját is kiépíteni nem törekedtek. Hogy ez így volt, könnyen megérthető. Az általános uralkodó hegeli társadalmi idealizmussal szemben nekik a társadalom tudományát vissza kellett vezetniök materialisztikus alapjaira és ezen az alapon rekonstruálni. Ellenfeleikkel szemben az alapelvet kellett kidomborítaniuk s ebben a harcban az egyéb visszaható tényezők — s így az ember is — természetzerűleg háttérbe szorultak. De maga Engels vetette némely tanítványuknak erőlyesen szemére, hogy félreértették, hogy a tant egyoldalúan alkalmazták s hogy ezekkel a „marxistákkal” ő nem azonosítja magát.

Az a kérdés tehát, hogy a történelmi materializmusba szervesen beilleszthető-e az ember? En igen hálás vagyok az előadó úrnak, hogy *Lavrov* nevét fölemlítette. En már rég vágytam arra, hogy ezt a minálunk teljesen és a külföldön is kevésbé ismert orosz filozófust megismertessem, mert nézetem szerint az ő műveiben találjuk meg azt, a mi a materialisztikus történetelméletben eddig hiányzott, nevezetesen a szubjektív, a psychologiai oldal kidolgozását.

Az előadó úr teljesen téved, a mikor *Lavrovot* a teleológusok közé sorozza. Erre indíthatta őt többek közt *Charles Rappoport* nak *Lavrov* Történelmi leveleinek német fordításához irt, egyébként igen kitűnő, de a marxizmus iránt helyenkint elfogult előszava, a mely — véleményem szerint — nem adja teljesen helyes jellemzését *Lavrov* filozófiájának s inkább azon czélből látszik írottak, hogy a *Lavrov* és a *Marx* közötti viszonyt lehetőleg lazítsa. *Lavrov* maga marxistának vallotta magát — ha némi föntartással is — s bizonyára tudta, miért mondja azt. Ez a föntartás pedig a szubjektív elemnek erősebb érvényesülésére vonatkozik. Egyébként *Lavrov* elismeri, hogy a gazdasági föltételek alapjai a társadalmi „fejlődésnek; de ezen fejlődésben formált eszméknek szerinte teremtő szerepük van a további fejlődésben s e teremtés alanyai az eszmék hordozói, a czélt kitűző és ennek irányában tudatosan cselekvő emberek.

Ugyanezt mondja *Engels* is. Műveiben újra és újra visszatér a mondás, hogy „die Menschen machen ihre Geschichte selbst”. Fölállítja a természeti és társadalmi törvényszerűség különbségét: „in der Natur . . . geschieht nichts als gewollter bewusster Zweck. Dagegen in der Geschichte der Gesellschaft sind die Handelnden lauter mit

Bewusstsein begabte, mit Ueberlegung oder Leidenschafthandelnde, auf bestimmte Zwecke hinarbeitende Menschen; *nichts geschieht ohne Absicht, ohne gewolltes Ziel.*” „Die Menschen machen ihre Geschichte, wie diese auch immer ausfalle, indem Jeder seine eignen, bewusstgewollten Zwecke verfolgt, und die Resultante dieser vielen in verschiedenen Richtungen agirenden Willen und ihrer mannigfachen Einwirkung auf die Aussenwelt ist eben die Geschichte. Es kommt also auch darauf an, was die vielen Einzelnen wollen.” (F. Engels: Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie. 1886.)

Marx pedig már 1845-ben írta, azokban a Feuerbachhoz írott szelvényzetekben, amelyekben a későbbi elmélet első csiráit kell keresni: „Der Hauptmangel alles bisherigen Materialismus . . . ist, dass der Gegenstand, die Wirklichkeit, Sinnlichkeit, nur unter der Form des *Objekts* oder der *Anschauung* gefasst wird; nicht aber als *menschliche sinnliche Tätigkeit, Praxis*, nicht *subjektiv*. Daher geschah es, dass die *tätige* Seite, im Gegensatz zum Materialismus, vom Idealismus entwickelt wurde. . . .” Ők tehát világosan látták a cselekvő ember szerepét; a baj csak az volt, hogy folytonosan ellenfelekkel polemizálva csakis azokat a tényezőket hangsúlyozták, amelyek az emberek cselekvésének, ideáinak okai. Ezt, mint mondom, Engels ismételtén bevallotta is.

Lavrov és Marx és Engels közt a különbség tehát az: Lavrov történetfilozófiát írt és a történetet nem az okok és okozatok, hanem a czélok és eszközök szempontjából tekinti, szubjektíve, mint emberek akarati cselekvésének termékét. Marx és Engels ellenben objektíve tekintették a történetet és az okokat keresték.

De Marx nem zárta ki az idealizmust, Lavrov pedig nem hagyta figyelmen kívül az ideálok materialis alapjait. Az ő ideálja nem önkényes, hanem tudományosan ellenőrzött akaras terméke. De hogy észszerűen akarjunk, nem csak azt kell tudni, hogy mit akarhatunk, hanem azt is, hogy mit érdemes akarni.

Az én véleményem szerint Lavrov kiegészítését adja a marxizmusnak, a melyben a szubjektív elem nem érvényesül eléggé, de nem elvben, hanem csak a kidolgozásban. Es ezzel zárhatom is hosszúra nyúlt fölszólalásomat. Szorítkoztam pusztán az előadó úr támadásaira a történelmi materializmus ellen s nem akartam az elméletet magát minden vonatkozásában itt kifejtetni. Csakis azt a meggyőződésemet akartam itt indokolni, hogy a materialisztikus történetelmélet, úgy a hogy azt Marx és különösen Engels utolsó írásaikban vázolták, és a hogy Lavrov kiegészítette, teljesen kielégítő, bár még ki nem dolgozott magyarázatát adja a társadalom életének; s hogy ez az elmélet sohasem fog helyet adni a teleológiának, annál kevésbbé, mert nézetem szerint a teleológia nemcsak nem szociológia, hanem egyáltalán nem is tudomány. (Élénk éljenzés és taps.)

Friedl Ödön dr.: czáfolja felolvasónak azon nézetét, hogy a történelmi materializmusnak alapelve az lenne, hogy minden történelmi tény, minden esemény végeredményében materialis, gazdasági okokra vezethető vissza. Ezzel szemben kifejti, hogy Marx ezt csak kezdetben vallotta, de később ezen nézetét megváltoztatta, mi Engels és Marx későbbi leveleiből és könyveiből kitűnik s a mit Engels irataiból vett idézetekkel bizonyít is. Fejtegetései során azon eredményre jut, hogy a történelmi materializmus hívei az anyagi okok hatása mellett a szellemi és eszményi okok hatását is mérlegelik.

Majd czáfolva felolvasónak azon állítását, hogy Marx követői összefüggő történelmet nem írtak, utal Lamprecht „Deutsche Geschichte”-jére, mely tisztán materialisztikus alapon nyugszik és az egész német

történelmet az őskortól a legújabb korig magában foglalja. Ezután felolvasónak azon állítását támadja, mely szerint „sok korszakot alkotó szellemi felfedezés jött létre függetlenül a gazdasági viszonyoktól”. Ezzel szemben fejtegeti, hogy a történelmi materializmus nem azt állítja, hogy a felfedezésre magára hatottak a gazdasági viszonyok, mert az a tény pl. hogy a puskaport felfedezték semmi esetre sem történt gazdasági tényezők hatása alatt. Így azon eredményre jut, hogy a történelmi materializmus korszakalkotó felfedezéseknek nem a létrejövetelét, hanem azok hatását teszi függővé a gazdasági viszonyoktól, azaz, mint Bernstein is kifejti: nem a magában álló egyes tények, hanem az egész fejlődés, a nagy felfedezések hatásának egész menete áll a történelem kényszerű folyamásának ércztörvénye alatt. Ezen formulázásban t. i. hogy minden nagyobb felfedezés csak akkor hathatott, ha megfelelő anyagi környezetben létesült, tényleg mégis áll a marxizmus eme tétele, melynek bizonyítására gyakorlati és a magyar történelemből vett példákat hoz fel.

Felszólalását annak fejtegetésével fejezi be, hogy azon nézet, mely a politikát a tudománytól el akarja választani és a mely a jövőre vonatkozó állításokat csak kuruzslásszerűnek minősíti, téves felfogáson alapszik. (Eljenzés és taps.)

Hegedűs Lóránt elnök: A következő felszólaló Jacobi Olivér dr. úr.

Jacobi Olivér azt hiszi, hogy Méray múltkori imperialisztikus programjának legalább az a hatása meg volt, hogy a felszólalók közül senki sem tért el az organikus iskolának nevezett talpalatnyi földtől, úgy, hogy senki sem foglalkozott a szőnyegen levő felolvasás tulajdonképpeni tárgyával. A maga részéről bevezetés nélkül a teleológiára kivan áttérni.

A teleológiai elméletnek vélekedése szerint három kardinális tétele van: 1. Kiindul abból, hogy a kauzális teóriák lehetetlenek, állítván, hogy a szociológia, a társadalom kauzális törvényszerűségének megismerése lehetetlenség; 2. második főtétele az, hogy a társadalomnak mégis van törvényszerűsége, a teleológiai, mely a szociológia helyét betöltheti; és 3. az, hogy a teleológia önmagában lehetséges tudomány, mely kiképezhető, megvalósítható, sőt hasznosabb a szociológiánál.

Stammlernek a kauzális teóriákban gyakorolt bírálatát szó nélkül hagyni nem lehet. Bár Szabó Ervin ma nagyon hatályosan védelmezte meg a materialisztikus történeti felfogást, azt kell mégis állítani, hogy Stammlernek ezen iskolával szemben való érvelése stringens. Stammler főérvét Szabó Ervin nem czáfolta meg, mert azt hiszem, nem is lehet megczáfolni, ugyanis azt, hogy nem igaz a gazdasági élet döntő befolyása az Überbaura, nem igaz, hogy ez a társadalom törvényszerűsége, nem egyszerűen azért, mert egy külön gazdasági élet, mely jog, erkölcs, művészet stb.-től különállva folynék s ezekre hathatna, csupán fictio, de nem létezik s közelebbről el sem képzelhető. A társadalmi jelenségek között oly szoros kölcsönhatás van, hogy a Marx-Engels-féle törvény igaz nem lehet. Egyáltalán nem lehet distingválni egy külön gazdaságot az Überbautól. Azt hiszi, hogy ezt az érvet senki sem czáfolta meg.

Szabó Ervin: Hisz a történelmi materializmus is állítja ezt!

Jacobi Olivér: Eppen azt állítja, hogy a gazdaság fejlődése dönt a többire nézve

Szabó Ervin: De nem kizárólag!

Jacobi Olivér:tehát nem azt állítja, hogy visszahatás van.

Szabó Ervin: Dehogy !

Jacobi Olivér azt hiszi, hogy Stammler kritikája a materialisztikus felfogás helyett, bár helyes, még sem dönti meg a kauzális elméleteket, melyek visszamehetnek az emberre és azt, mit Stammler maga helyesnek ismer a materialisztikus történeti felfogásban, a gazdasági szükségleteknek túlnyomó hatását, ezt oly módon érvényesítjük, hogy a legerősebb pszihikus faktorok hatásából magyarázzuk a társadalmi eseményeket, mivel szemben Stammler fenti érve elesik. Vagyis Stammler csak a Marx-féle felfogást czáfolta meg, de nem a szociológiát.

A második főtétel, hogy a teleológia a kauzális teóriákat helyettesítheti. Azt hiszi, hogy ez lehetetlen, mert a teleológia nem tudomány, mivel nem az igazságot keresi. Van cél-tűzés, vannak célok, lehetne ezeknek is tudományuk, ha néznők, mi az emberi cél-tűzésről az igaz, hogyan, mikép megyén az végbe, mik a statikai tulajdonságai. De nem az, hogy mi a helyes cél. Hogy mi a helyes cél, ez nem tudományos kérdés. De feltéve, hogy ez is tudomány, a szociológiát még sem helyettesítheti. Létezik-e etika vagy nem, az a szociológiára nem tartozik. Mi a társadalom természettudományi törvényeit keressük, ha ezt lehetetlen megállapítani, — mi kizárva nincs, — akkor lehetetlen szociológia, akkor nincs szociológia, de nem helyettesíthető egy lényegileg mással, a helyes célok tudományával.

Harmadik megjegyzése az, hogy a teleológia önmagában is lehetetlen, mert a célok helyesnek vagy helytelennek megítélése feltételezi a végcél, végcél kiűzni pedig lehetetlen; a végezel helyességét ismét csak egy még végebb czéllal lehet igazolni, a cél csak akkor van igazolva, ha tudom, hogy mire eszköz, ez pedig egymaga kizárja a végcél. Stammler érzi ezt és azt mondja: mi a társadalom törvényszerűségét keressük, tehát csak a társadalom lehet a végcél; megállapítom a társadalom fogalmát (Gemeinschaft frei wollender Menschen) a mi ennek szolgál, az helyes, a mi nem, az rossz. De ha valaki azt mondja, hát ha nem a társadalom a végezel, hiszen a végcélnek egynek kell lenni, akár miről beszélünk, ha igazán végezel s nem csupán egy teleológiai könyv tábláján belül. Erre Stammler azt feleli, egy emberrel, a ki nem akarja a társadalmat, nem lehet társadalomról beszélni. Látnivaló, hogy ez a logikai bűvészet, mert semmi sem támogatja a végcél, hogy az miért helyes, hogy az elfogadható-e, el kell-e fogadni, ez a végcél lóg támasz nélkül s erre a bizonytalan pontra tudta Stammler hatalmas épületét felépíteni.

Felszólaló azt hiszi, hogy a kauzális teóriák lehetőségét Stammler meg nem döntötte, hogy a teleológia szociológiát abszolúte nem helyettesítheti és hogy a teleológia önmagában összedől. Csak ennyit kívánt megjegyezni.

Hegedűs Lóránt elnök: Kíván valaki még szólani? Ha senki sem kíván, úgy a vitát bezárom, A felolvasó Leopold Gusztáv urat illeti a szó.

Leopold Gusztáv: T. társaság ! Az idő előrehaladottságára való tekintetből szíves engedelmüket kérem arra, hogy az összes elhangzott felszólalásokra reflektáljak és mindenekelőtt örömmel adjak kifejezést a felett, hogy azok a kérdések és problémák, a melyeket én itt felvettem, oly élénk visszhangra találtak. Ha egyebet nem, azt mindenestre bizonyítja ezen körülmény, hogy e kérdések felvetése és ide-

hozatala helyes volt, időszerű volt, czélszerű volt, mert a különböző felfogásoknak egymással való szembeállítására közelebb fog vinni bennünket a szociológia igazságaihoz, a mit végeredményben mindnyájan keresünk.

Szíves engedelmmel a felszólalásokkal azok sorrendjében kívánok foglalkozni.

Először, tehát Hegedűs Lóránt igen t. alelnök úr felszólalására kívánok reflektálni, a ki többek között azt állította, hogy Marxot Spencertől nem lehet különválasztani.

Hegedűs Lóránt elnök: Nem azt mondtam!

Leopold Gusztáv: Én így értettem! Ezt nem fogadom el egészen, mert én igenis látok eltérést az ő felfogásaik között. Kifejtettem már előadásomban azt, hogy miben tér el egymástól e két felfogás és hogy csak abban egyezik meg, hogy a szociológiában is az ok és okozat kizárólagos szempontjából vél törvényeket felállíthatni, továbbá hogy az emberi szellem befolyását a társadalmi életre mindkettő igen csekélyre becsüli.

Az igen t. felszólaló úrnak azon állítását, mely ma is igen élénk diszkusszió tárgya volt, hogy a szociológiának semmi köze a politikához, szintén nem fogadom el. Ez igen érdekes kérdés. Ha valaki azt követelné, hogy a szociológia foglalkozzék a napi politika kicsinyes taktikai kérdéseinek megállapításával, ez ellen magam is tiltakoznék. De ha azt akarjuk igen t. Uraim, hogy a szociológia ne legyen meddő, hanem hasznot hozó termékeny tudomány, akkor ezen tudomány céljául kell kitűznünk, hogy empirikus, induktív úton a társadalmi fejlődésből szűrjön le bizonyos szociológiai tanulságokat, formulázzon tapasztalásokat, állapítsa meg a kor szükségleteit, a fejlődés vonalát és rajzolja meg nagy vonásokban előrelátó politika alapelveit. Hiszen, hogy Bismarck szociológiai tudás nélkül is jó politikát csinált, az kétségtelen. A genie intuícióz átlátása pótolja bizonyos mértékben a pozitív tudást. De kérdem: nem lesz-e helyesebb, ha mi a politikai folyamatok irányítására, a törvényhozásra, az esetlegesen fellépő genialis emberek intuitív állítása helyett teremtünk egy szilárd és biztos alapot a szociológiai tanulságok felállításával? A mélyen t. felszólaló úr legerősebb érve az volt a teleológia ellen, hogy ez azért nem állhat meg, mert a természettudományi felfogással ellentétbe jutva kétféle törvényszerűséget hirdet. Ez nem áll. A teleologikus felfogás nem jut ellentétbe a természettudományi felfogással, mert elismeri és hangsúlyozza a kauzalitás világtörvényét. Ezen felfogás hívei sem képzelhetik el úgy a dolgot, hogy a kauzalitás vonala végig vonuljon az egész létező szervesen és szerves világon és ez a vonal megálljon az emberi szellem előtt. Képtelenség elképzelni olyan állapotot, a mely szerint az okság láncolata vegyen körül mindent és ez a lánc épen az ember szelleménél szakadjon meg, hogy épen ott legyen lehetséges creatio ex nihilo. A midőn tehát ezen felfogás hívei a kauzalitásnak az egész mindenségre álló egyetemes érvényesülését hirdetik, akkor a teleológusok a monizmus felfogását fogadják el. Már pedig a monizmus világnézetével a teleológiát kétféle törvényszerűséggel vádolni nem lehet. A teleológia csupán azt teszi, hogy konstatálja, miszerint a társadalom életében mai ismereteink mellett a kauzalitást meg nem állapíthatjuk és rámutat egy másik szempontra a társadalmi jelenségek egységbe foglalására: a czélok szempontjára, mely a teleológia alapja. Most áttérek Jászi Oszkár t. tagtársam felszólalására, a ki azt mondta, hogy helytelenül beszéltem Herbert Spencernek a magyar szociológiára gyakorolt túlságos befolyásáról. Azt hiszem, ha eltekintek

a legújabbban beállott fordulattól, Jászi és Somlónak most megjelent könyveitől, melyek Spencer tanai alól való emanczipációt jelentenek és egyéb szociológiai felfogásokat is méltányolnak, mondom, ha ettől eltekintek, talán mégsem volt egészen alaptalan az a megjegyzésem, hogy a magyar szociológia tényleg Herbert Spencernek befolyása alatt áll. Hiszen ezen társaságnak felejthetetlen emlékü elnöke, Pulszky Ágost jogbölcészeti munkájában maga is elismeri, hogy mennyire Herbert Spencer hatása alatt áll. Ugyanezt teszi Pikler Gyula is, a ki Spencerről „A jog keletkezése és fejlődése” című munkájában, mint a természettudományi felfogás megteremtőjéről mindig a legnagyobb elragadtatással nyilatkozik, s midőn én Piklert Spencer lelkes hívei közé sorolom, azt csakis ebben a tekintetben tettem, mert hogy Pikler elmélete lényegesen különbözik az organikus elmélettől, azzal magam is tisztában voltam.

A t. felszólaló úrnak azon megjegyzését, hogy jobb lett volna, ha az eklektikus Ludwig Stein helyett a hatalmas logikájú Stammlert ismertetem, teljesen jogosultnak ismerem el. Tényleg Stammler magasan felette áll Steinnak és ha én mégis Stein ismertetésére vállalkoztam, arra több okom volt.

Részben azért tettem, mert Stammler rendszere túlságosan absztrakt logikai konstrukció, mely a vázlatos ismertetésre kevésbé alkalmas, részben azért, mert Stein még egyáltalán nincs ismertetve nálunk, ellenben Stammlert inkább ismerik, és végül azért, mert Stein rendszeréhez hozzátartozik az összehasonlító történelmi módszernek a szociológiába való átvitele, a mire szíves figyelmüket felhívni szintén nem tartottam feleslegesnek.

Természetes, hogy a ki teleológiáról beszél, annak első sorban és mindenekelőtt Stammlert kell szem előtt tartania, ezt azonban én sem tévesztettem szem elől, mert hisz igen sokszor hivatkozom dolgozatomban Stammler hatalmas munkájára és róla, mint a teleologikus iskola fejeéről gyakran megemlékezem.

A t. felszólaló úrnak a cél és ok egymáshoz való viszonyára tett megjegyzéseire válaszom ugyanaz, a mit az előző t. felszólaló úrnak feleltem, nevezetesen, hogy a teleológia nem ismer kétféle törvényszerűséget és a monizmus alapján áll. A teleologikus felfogás nem tesz egyebet, mint a társadalomban meglevő, de mai ismereteink alapján exact módon meg nem állapítható okok mellett a megállapítható és felismerhető célokat akarja rendszerbe foglalni.

Most áttérek Méray t. tagtársam felszólalására, melyre tulajdonképpen kevés megjegyzésem lehetne, mert felolvasással keveset foglalkozott, hanem csupán a saját álláspontjának kifejtésére szorított. Állításaim helyreigazítása, vagy kiegészítése tehát vele szemben felesleges. De én mégis általánosságban reflektálni kívánok, arra a mit Méray t. tagtársunk a szociológiai tudományról állított. Ő a tudományos *igazságot* keresi, s eközben a legnagyobb *igazságtalanságot* követi el — hogy ez tudományos volt-e vagy sem, azt nem kutatom, — hanem az tény, hogy a legnagyobb igazságtalanságot követte el akkor, midőn dekretálni akarta ezen társaság kebelében azt, hogy a társadalmi tudomány csupán az organikus szociológiai felfogás alapján állhasson. Teljes lojalitással Méray úr iránt kijelentem, hogy privát körben előttem rektifikálta ezen kijelentését, és pedig oda rektifikálta, hogy ő tulajdonképpen nem is organikus felfogást akart mondani, mert hisz az organikus felfogás szerint még nincs is kiépítve a szociológiában; ő csak azt akarta kifejezni, hogy a társadalomtudományi társaság oly tudományos alapon álljon, a mely a társadalmat is a többi terem-

tődéshöz hasonló módon létrejöttek tekintse. Már most, ha ezzel az igen t. felszólaló úr csak azt akarta mondani, hogy az ember társadalmi életében is csupán mint az organikus világ egy része, egy jelensége áll előttünk, a mely nemi természetfölöttit nem rejt magában; ha csak azt akarta kifejezni, hogy ezen társaságnak a monizmus alapján kell állania, akkor ő nyílt ajtókat döngtetett. Akkor nem értem, hogy miért akart ő egy tüzcsóvát beledobni ezen társaságba — bizonyára nem azért, hogy ez a tüzcsóva kialudjék, mielőtt bármely itt képviselt szociológiai felfogásban kárt okozhatott volna! Akárhogy fogta is fel Méray igen t. tagtárs úr múltkori kijelentését, akárhogy értelmezte is az organikus felfogásnak vagy helyesebben az organikus felfogásának a pápai infallibilitáshoz hasonló organikus infallibilitás alakjában e társaságban egyedül üdvözítő dogmaként való kihirdetését, én azt hiszem, hogy evvel ő túlzásba ment, bár készséggel elismerem, hogy tisztán tudományos meggyőződésének erejétől és felfogásának igazságától áthatva tette ezen kijelentését, de az bizonyos, hogy evvel az igen t. tagtárs úr olyan túlzásba ment, a melyet mi el nem fogadhatunk. Ha az organikus szociológiai elmélet ma már abszolút szükségszerűséggel és érvényességgel, apodiktikus csálhatatlansággal beigazolt természettudományi elmélet volna, mint pl. a nehézkedés törvénye, akkor jogosult volna egy ilyen követelés. Amde az organikus szociológiai felfogás ma még nem egyéb, mint természettudományi elveknek és fogalmaknak a szociológiába való átvitele és ezen elvekből és fogalmakból deduktív úton analógiák felállítása és társadalmi törvények levezetése. Épen a „legtermészettudományosabb” szociológia tehát a társadalomtudományban már nem dolgozik a természettudományok induktív módszerével, hanem lényegileg deduktív járnak el a felfogás hívei.

A midőn tehát Méray t. tagtárs úr az organikus felfogását, mint egyedül helyeset és kizárólag jogosultat állította elénk, csak egyről feledkezett meg: arról, hogy *ez a felfogás ma még a Méray szubjektív igazsága és nem egy minden kritikát kizáró csálhatatlan érvényességgel bíró objektív tudományos igazság.*

Méray t. tagtárs úr indítványával szemben vagyok bátor egy ellenindítvánnyal föllépni: mondja ki a társadalomtudományi társaság, hogy nem mond ki semmit! Vagy ha már mindenáron ki kell valamit mondani, akkor mondja ki, hogy nem fogadja el Méray t. tagtárs úr indítványát, mert már eddigi fennállása óta is azon elvet tartotta szem előtt, hogy tagjainak tudományos felfogását nem akarja még a szociológia kiindulópontjaira nézve sem előre megszabni és kényszerítőleg fenntartani, hanem e társaság tagjainak tudományos felfogását csupán az átértett és átértzett szabad egyéni meggyőződés alapján akarja befolyásolni, mivel a társadalomtudományi társaság már eddigi fennállásában is az — nem eléggé hangsúlyozható — elvet tartotta szem előtt, hogy ezen társaság körében a szociológia bármely irányának, felfogásának és rendszerének hirdetésére a legnagyobb mértékben teret adott, mert csakis így, csupán ezen az úton lehet eljutnunk szociológiai igazságokhoz.

Most már áttérek a negyedik felszólalásra, Wolfner Pál t. tagtársam felszólalására. Sajnálom, hogy szintén nincs jelen, s a neki adandó válasz már nagy részben szólni fog Szabó Ervin t. tagtársamnak is, a ki szintén a materialista történelmi felfogás alapján áll, bár én készséggel elismerem azt a nagy különbséget, a mely az ő álláspontját a Wolfnerétől elválasztja. Wolfner ugyanis még ma is a régi merev ortodox marxizmus álláspontján áll, míg Szabó Ervin a mater.

tört. felfogásnak újabb, modernebb irányát képviseli. Wolfner t. tagtársam mindenekelőtt azt kifogásolja, hogy én összekevertem a marxizmus gazdasági és politikai részét annak szociológiai részével. Ezt én nem tettem. De ha tettem volna, akkor se lenne hiba, mert hiszen a marxizmusnak szociológiai része az egész marxizmusnak a tudományos alapja és ebbe az alapba a marxizmusnak politikai és gazdasági része is mélyen belebocsátják gyökérszálaikat. De én tényleg nem is kevertem ezeket össze, mert a mit én felhoztam, az semmi másra nem vonatkozik, mint a marxizmus szociológiai részére, az u. n. materialista történelmi felfogásra, a melyet talán helyesebben ökonomikus materializmusnak kellene nevezni, mert hiszen Buckle vagy Spencer felfogását is lehet mater. tört. felfogásnak nevezni, pedig ezek lényegesen eltérnek a Marx felfogásától. Maradjunk meg azonban ezúttal a köztudatban általánosan elfogadott kifejezésnél!

A midőn Wolfner kifogásolja a Bax-féle példát, akkor megint csak azt kifogásolja, hogy ez nem a marxizmus szociológiai részére vonatkozik. Bax tudvalevőleg azt állította, hogy Északamerikában és Angliában a szocialista párt nem fejlődött ki oly hatalmasan, mint Németországban, pedig a gazdasági viszonyok e két államban annak kifejlődését jobban indokolták tették volna. Ez az érv gyengíti a mater. tört. felfogást; azt akarja bizonyítani, hogy a gazdasági tényező még nem elegendő a társadalmi alakulatok kifejlődéséhez, hanem szükség van az ideológiai tényezőkre is. Hogy pedig ezt Bax, a kit Wolfner t. tagtársam talán velem együtt az angol szocializmus ma élő leg-szelesebb látókörű képviselőjének tekint, maga is így értelmezi, arról meggyőződhetik a t. felszólaló úr, ha elolvassa Baxnek a materialista történelmi felfogás című értekezését, a melyben ő ezen példát felhozta.

Wolfner t. tagtársam második kifogása szintén igen fontos dolog, melyet ma egy másik felszólaló, azt hiszem, dr. Fried úr is szóba-hozott. Azt állította ugyanis Wolfner t. tagtárs úr, hogy minden szellemi felfedezése csak gazdasági alapon jött létre. Ezen állítását kérdés alakjában intézte hozzám: mondjak neki egy olyan felfedezést, a mely a gazdasági viszonyoktól függetlenül jött létre? Ez igen fontos és jelentékeny kérdés és szíves engedelmükkel evvel behatóan kívánok foglalkozni.

Hogy ha Wolfner t. tagtársunk úgy állította volna fel ezt a tételt, hogy minden szellemi felfedezés a már létezőhöz és meglévőhöz van kötve és direkt vagy indirekt vonatkozásban áll a külvilágnak materialis objektumaival, akkor ezt a tételt elfogadhattuk volna; vagy ha azt állította volna, hogy minden szellemi felfedezés előző okok eredménye, hogy ma egy tudományos felfedezés előző tudományos kutatások és felfedezések nélkül nem jöhetett volna létre, akkor ezt is elfogadhattuk volna. De ő azt mondja, hogy szellemi felfedezések csak gazdasági okokból jönnek létre. Ezt ilyen alakban nem fogadhatjuk el.

Ha átvizsgáljuk a szellemi felfedezések történetét, úgy azt fogjuk találni, hogy azok egy része a véletlennek, más része zseniális emberek intuitív átlátásának, fáradhatatlan munkásságának és kísérletezésének köszönhető és egy harmadik része tényleg direkt a gazdasági okokra vezethető vissza. Voltak olyan felfedezések, a melyeknél gazdasági okok működtek közre, de ezzel az okkal semmiféle arányban nem álló hatás jött létre. Pl. Kolumbus útra kelt, hogy a Spanyolországra és Portugáliára nézve fontos Indiába vezető utat megtalálja. E közben véletlenül felfedezte Amerikát. Már most ki merné állítani, hogy az a gazdasági ok, a mely őt útra készítette, arányban volt az egész világ gazdasági viszonyaira óriási befolyású eredménnyel: Amerika felfede-

Áttérek most már röviden Jacobi Olivér dr. felszólalására, a ki három kifogást hozott fel a teleológia ellen.

Az első kifogás az, hogy a Stammler-féle felfogás megdöntötte ugyan a mater. tört. felfogás merevségét, de nem döntötte meg a kauzális szociológiát, mert hiszen a kauzális szociológiának nem kell szükségképpen a gazdaságból kiindulnia, hanem a kauzális szociológia visszamehet az emberre és a pszihikumra s ennek alapján állíthat fel szociológiai törvényeket. Erre az a válaszom, hogy habár tényleg ez volna a kauzális szociológiának egyedül helyes kiindulópontja, hogy az emberből és nem a gazdaságból induljon ki és habár erre igen jelentékeny elméletek léteznek máris, — többek között Pikler tanár úr elméletére hivatkozom, a mely szintén az emberi pszihikum alapján akar kauzális törvényeket alkotni, — habár ez tényleg egyedül helyes alap volna, másrésről áll az is, hogy az emberi öntudat jelenségeit ma még kauzális alapon megmagyarázni nem vagyunk képesek. Tehát nem dől meg a teleológusok azon állítása, hogy kauzális szociológia mai ismereteink mellett lehetetlenség.

Második kifogása az volt, hogy a teleológia nem helyettesítheti a kauzális szociológiát. Ezzel szemben utalok arra, hogy a teleológia ugyanoly szociológiai tudomány, mint a kauzális szociológia, mert ez a társadalomtudománynak csak egy másik formája; utalok arra, a mit Stammler igen szépen fejt ki, hogy minden társadalmi jelenség két oldalról tekinthető: egyrésztől mint bevégezett, végbement jelenség, a múltra nézve *okokból előállottnak* tekinthető, azonban a jövőre nézve mint ezután eszközzendő, végrehajtandó, vagy végbemenő társadalmi jelenség, *céloknak alkalmazottnak célok szerint megvalósítottak* tekintendő. Ez a két szempont egyaránt jogosult arra, hogy a társadalmi jelenségeket egybefoglaljuk, minthogy azonban az ok szempontjából nem vagyunk képesek ezeket a jelenségeket tudományos rendszerbe foglalni, rá vagyunk szorulva a cél szempontjára, a teleológus szociológiára.

Arra, a mit nemcsak Jacobi Olivér dr., hanem Szabó Ervin is állított, hogy a teleológia nem tudomány, az a válaszom, hogy ha tudomány alatt a jelenségeknek egységes szempontból való összefoglalását értjük és azt hiszem ezt kell értenünk alatta, akkor a teleológia is tudomány, mert a társadalmi jelenségeknek a célok szempontjából való egységes összefoglalását akarja.

Azzal szemben, a mit Jacobi Olivér dr. felhozott, hogy a teleológus felfogásnak mindig a végcélra kell szem előtt tartania és ezen felfogás mindig csak feltételes törvényeket képes felállítani, erre válaszom az, hogy Stammler tényleg felállítja a szabad emberek közöségét, mint végcélra, a melyet szem előtt tartva vagyunk csak képesek a helyes célok rendszerét felállítani. Az tény, hogy a teleológia nem képes *abszolút* törvényeket felállítani, ezt éppen az emberi pszihikum igen komplikált tényezője okozza, de *objektív* helyes célokat igenis képes felállítani.

Midőn én, t. uraim, a teleológiai felfogás ismertetésére vállalkoztam, azt nemcsak azért tettem, mert teljes meggyőződéssel csatlakoztam a szociológia ezen legújabb irányához, hanem azért is, mert egy cél lebegett szemem előtt. En azt akartam elérni, hogy önök bírái legyenek a teleológus felfogásnak, hogy önök ezen felfogás hibáira és hiányaira rámutassanak. Mert nagyon távol áll tőlem, hogy én Ludwig Steinbe vagy Stammlerbe szerelmes legyek, a mint azt az igen t. elnök úr említette és hogy én minden tételükre megesküdjem. Mindig tisztelettel fogadom a teleológiára vonatkozó ellenvetéseket s e részben az igen t. felszólaló uraknak csak köszönettel tartozom.

Egyre azonban kérni akarom önöket, t. materialista és organikus tagtárs urak: ha önök a teleológiát helytelennek tartják, akkor igen nagy szolgálatot tesznek a szociológiai tudománynak, ha nemcsak ezen vita keretében, hanem a tudományos irodalomban is sikraszállanak ezen felfogás ellen. A teleologikus felfogás Stammler részéről oly hatalmas logikai erővel és oly kiváló tudományos okfejtéssel van képviselve a szociológiában, hogy ina már ezen felfogás mellett egyszerűen elhaladni, azt egyszerűen negligálni nem lehet. A szociológiának ezzel a felfogásával le kell számolni. Minthogy pedig Németországban — a hol a régi mulasztást helyrehozandó, ma igen erős szociológiai munkásság folyik — ez a leszámolás még nem történt meg, mert hiszen Werner *Somhart*nak „Der moderne Kapitalismus” című munkája inkább közgazdasági, mint szociológiai ellenirata Stammler könyvének; minthogy tehát Stammler elmélete, ez a gondolat-kolosszus még ott áll a maga helyén, még nincs megdöntve, nagy szolgálatot tenne önök közül bárki a szociológiai tudománynak, ha Stammler felfogását nemcsak szociológiai, hanem ismeretani általános filozófiai alapon is rendszeres kritika tárgyává tenné.

Összegezve az elhangzott felszólalásokat, úgy találom, hogy igen sok érdekes, figyelemreméltó és tanulságos dolgot hallottunk itt a szociológiáról, de a teleologikus felfogásnak azon erős oszlopzata, a melyre Stammler azt felépítette, ezen érdekes vita befejeztével még nincs megdöntve.

A teleologikus felfogásnak *négy* ilyen erős oszlopa van. Az első az, hogy kauzális szociológia a mai viszonyok között nem lehetséges. A második az, hogy a teleológia egy meglévő tényre, az emberi cél-tudatra, az emberek célkitűzésére és az emberek cselekedeteiben megnyilvánuló célszerűségekre van alapítva, tehát olyan tényre, a mit senki kétségbe nem von és senki tagadásba nem vehet. Harmadik oszlopa az, hogy minden társadalmi jelenség két oldalról tekinthető, a múltra nézve okokból előállottnak, a jövőre nézve célokhoz alkalmazottnak. Ezt, tisztelt uraim, Stammlert jóval megelőzőleg Pulszky Agost is átlátta, a ki azt mondja könyvében, hogy az emberek folyvást új célok felé törekszenek és a jelen állapot előáll azon hatásokból, a melyek a múlt okaiból és a jövő céljaiból származnak. A negyedik oszlopa az, hogy ha *természettörvényeket hirdetünk* és *természettörvényekről* beszélünk a szociológiában, akkor ezzel szemben *nincs értelme megállapítani, hogy mi a helyes és mi a célszerű*. Természettörvények alapján etikát elképzelni nem tudunk. A mai korban oly kiváló fontossággal bíró normatív társadalmi erkölcsstan kiépítése csakis a teleológiai felfogás alapján lehetséges. Igen t. uraim, a mi tudományos meggyőződéseink nagyon ingatag alapon állanak. Én azt hiszem, hogy minden egyes állításhoz a pro és kontra érvek egész halmazával lehet hozzászólni. Ha már ez egyes állításoknál is lehetséges, mennyivel inkább lehetséges az állítások egész sorozatát magában foglaló tudományos felfogásoknál. De én éppen az érveknek ezen pro és contra megnyilatkozását tartom fontosnak. Én azt hiszem, hogy Darwinnak és Spencernek tanát, a létérti küzdelmet és a jobbnak fennmaradását át lehet vinni a szellemi térre, a tudományos felfogásokra is. Egyik igazság küzd a másik ellen és a legjobbnak, a leghelyesebbnek, a legerősebbnek, a *legigazibbnak* igazság győzni fog a többi igazsággal szemben.

En örvendek, t. uraim, hogy nálunk is kifakadt a szociológia életcsirája és hogy nálunk is megindult a szociológiai felfogások harca, mert ebből a harczból győztesen csak egy fog kikerülni: a szociológiai tudomány! (Eljenzés és taps.)

Hegedűs Lóránt elnök: Evvel véget ért azon három hétig tartó szociológiai ciklus, a mely a szociológiának számos fontos kérdését vetette fel és sok érdekes felszólalásra vezetett. Midőn a magam részéről megköszönöm az előadó úr buzgóságát, másrésztől nem mulasztatom el, hogy a felszólaló úrnak és a t. hallgatóságnak köszönetet ne mondjak szíves megjelenésükért.

A mai ülésnek több tárgya nem lévén, az ülést bezárom.

Pikler Gyula Méray szociológiájával és Hegedűs Lóránt egy nézetével kíván foglalkozni.

Méray azt állítja és fejt ki bőven, hogy az emberi társadalomban az anyagi felszerelés és az emberek közt olyan a viszony és olyan folyamatok folynak le, mint a sejtekben a protoplasma és a sejtmag között.

Evvel a tannal szemben azt lehet mondani, hogy ma még egyáltalában nem tudjuk, milyen a viszony a protoplasma és a sejtmag között, és hogy milyen folyamatok folynak le közöttük. Elismeri ezt Verwornnak 1901-ben megjelent *Allgem. Physiologie-je*. (3. kiadás 543. lap), mely a bűvárkodás legújabb eredményeit összefoglalja: „Wenn wir uns auch bei unserer mangelnden Kexmtmiss der speciellen chemischen Prozesse in der lebendigen Substanz zur Zeit noch keine Vorstellung davon machen können, wie der Stoffwechsel der Biogene sich im Schema der Zelle mit differenzirtem Kern und Protoplasma gestaltet, wie die einzelnen Glieder dieses Stoffwechsels auf beide Zellteile verteilt sind, ja ob wir nicht sogar eine grössere Zahl von verschiedenartigen Biogenen im Kern und im Protoplasma annehmen müssen, deren Stoffwechsel eng mit ein ander verflochten ist, wenn wir auch die Lösung aller dieser Fragen einer späteren Zukunft überlassen müssen . . .” Méray ellenben minden bizonyíték nélkül dob oda állításokat e tekintetben „A külső anyagokat, úgymond (Huszadik Század VI. 271. l.), a protoplasma kémiailag leköti, de azért nem tartja meg, hanem tovább adja a sejtagnak. És az anyagok voltaképpen a mag által kapják azt az összetételüket, melynél fogva mint életanyagok az ő folyamataihoz képesekké válnak. Az anyagok ugyanis benyomulnak a magba, hogy általa olyan Összetételt nyerjenek, mely képesíti őket oxigén lekötésére, még pedig oly magas vegyértékkel, a mint épen a sejtélet synthesise megkívánja. Az így megváltozott, átalakult anyagok most ismét visszatérnek a protoplasmába, lekötik az ott talált oxigént, most már a saját vegyértéküknek megfelelő mértékben, s ezzel az oxigénnel azután ismét, visszamennék a magba, mely az oxigént az időközben odavitt új anyagok bomlási folyamataira használja föl.” Vajjon honnan tudja ezt Méray t. tagtársunk?

Méray olyanokat is mond, a melyek határozottan nem állanak. Szerinte a magasabbrendű állatoknál az idegközpontok ugyanazon szerepet játszzák, mint a sejtagnak; a sejtben, az életfunkcióknak e két szerv föltétele, azok viszik tulajdonképpen az életfunkciókat. Evvel szemben utalok arra, hogy Verworn szerint a sejtagnak egyáltalán nincs ezen „egyeduralkodó” szerepe, hanem a „magnélküli” részek ingerekre ugyanazon módon reagálnak, mint az operáció előtt” (i. m. 536); Goltz, Loeb és mások kísérletei pedig bizonyítják, hogy igen bonyolódott életi működések lefolynak idegközpontok hozzájárulásának kizárása esetén is, pl. a véredények térfogatváltozása, a székürülés stb. stb. Egyáltalán ma már biztos, hogy az idegközpontoknak eddig túlzott nagy szerepet tulajdonítottak, Holott Méray szerint „a test egyetlen tagja se fejtethet ki működést, ha innen (az idegközpontokból) nem kormányozzák.”

Méray szerint a metazoóknál a természetes halál oka az, hogy *az ivadék a szülő testében képződik ki*, e célra egy főleg védő szerv fejlődik ki, mely a szülő testének tökéletességéből levon és végre halált okoz; a protistáknál ez nincs, és azért nincs nálunk természetes halál. Ismét kérdelem, mivel bizonyítja ezt; sőt ismét mondom, hogy ez nem áll. Először is a két új lény a protistáknál is a szülő testében fejlődik nagy mértékben, mindenesetre nagyobb mértékben mint a milyenben az ivadék a szülő testében az olyan magasabbrendű állatoknál, a melyek nem eleveneket szülnek. Sőt talán lehet mondani, hogy épen náluk fejlődik ki ott tökéletesen; továbbá náluk is találjuk az ott is meglevő kopulácziónál bizonyos részek elhalását; azután miért halnak meg oly magasrendű lények, a melyeknél a megtermékenyítés a szülő testen kívül történik, mint a halaknál? miért halnak meg továbbá a hímek is? A természetes halál nem a szaporodási folyamat következménye; sokkal inkább áll, hogy a szaporodás a kezdődő halál következménye; annyi kétségtelen, hogy a szaporodás az egyéni növekvés és fejlődés megakadása folytán áll elő. M. a maga tételének szociológiai analogonját abban találja, hogy a társadalmakban új kultúra szokott kifejlődni a régin belül és szétrombolja ezt; nyilván az ehhez való fiziológiai hasonlóság keresése vitte csodálatos fiziológiai állítására.

De M. még azt is megtudja nekünk mondani, hogyan fejlődtek az atomokból a molekulák, mikor pedig a legkiválóbb természettudósok kételkednek azon, hogy atomok egyáltalán léteznek.

Ha igaz is volna M. alaptétele, akkor sem állana az a következtetése, hogy ezentúl a szociológiának erre az alaptételre kellene állania és csupán a sejtfiziológiai hasonlatosságokat keresnie. Mert még a célból is, hogy e hasonlatosságokat feltaláljuk, a társadalmi élet önálló, pszichológiai törvényeit behatóan kell ismernünk; gyakorlatilag értékes törvényekre is sokkal inkább jutunk ezen a módon, mint az organikus analógia kerülő útján.

Most áttérek röviden Hegedűs Lóránt barátomnak azon nézetére, a melyet felszólalásom elején említettem.

Hegedűs Lóránt úr a beszédében azt mondotta, hogy a társadalmi tudományoknak nem hivatása a politikai kérdésekben irányt mutatni, gyakorlati problémák megoldását adni, egyes politikai vitákban dönteni, hogy ilyen vagy olyan államberendezést alkossunk-e? A tudományok feladata elméleti igazságokat megállapítani, a létezők között összefüggéseket megállapítani, törvényeket felállítani, de nem gyakorlati útmutatásokat. És ő ezt egy példával is megvilágította, t. i. azt mondja, hogy a társadalmi tudományoknak nem feladata eldönteni, hogy pl. Herbert Spencernek igaza van-e abban, hogy az egész társadalmi berendezés individualisztikus legyen, vagy a mi megint másoknak a nézete, hogy egy teljes központosítás, kényszer legyen minden téren. E tekintetben a társadalomtudománynak nem hivatása dönteni, az ilyen politikai kérdések eldöntése az inspiráció dolga, de a tudomány ezt nem állapíthatja meg; a tudománynak feladata tényleges összefüggéseket megállapítani.

Erre nézve én csak röviden fogok nyilatkozni.

Vegyük mindjárt azt a példát, a mit Hegedűs Lóránt úr felhozott. Ezt a kérdést, hogy rendezzük-e be a társadalmat liberálisan, vagy szocialisztikusan, így is fel lehet állítani: A társadalomnak liberális vagy szocialisztikus berendezése visz-e az emberek boldogságára? Veszünk fel egy adott célt: legyen az vagy a lehető legnagyobb boldogság, vagy a mi boldogságunk, minden egyes kérdés

e tekintetben, hogy így, vagy úgy cselekedjünk-e, áttehető egy elméleti kérdés formájába: ezen és ezen okoknak ezek és ezek lesznek-e a következményei? Az emberi lehető legnagyobb jólét, igazság, legkisebb halandóság, legnagyobb egészség, stb. lesz-e következménye a liberális, vagy szocialisztikus berendezésnek. Vagyis minden ilyen gyakorlati kérdés nem egyéb, mint elméleti kérdés, tényleges összefüggések, okok és következmények kérdése. Azt a kérdést, hogy hogyan építsünk egy lokomotívot, így-e vagy amúgy, a mi bizony eléggé gyakorlati kérdés, átalakíthatom elméleti kérdéssé, ha tudom, hogy a cél ennyi és ennyi kilométert megtenni bizonyos idő alatt. Most az a kérdés, hogy egyik vagy másik berendezés mellett fogok-e ennyit megtenni. Itt nem lehet semmiféle határvonalat felállítani, itt nincs semmi különbség.

Ez az, a mit Hegedűs Lórántnak felszólalására meg akartam jegyezni. (Elénk éljenzés és taps.)

* * *

Méray-Horváth Károly a következő levélben válaszolt Pikler Gyula alelnök úr felszólalására.

Tisztelt Társaság!

Nemde Önöknek van tudomásuk arról, hogy hol volt, hol nem volt, de volt a tudomány történetében egy időszak, a midőn az élet folyamatairól úgy beszéltek, hogy gonosz- és jóindulatú szellemi hatások érvényesülnek az emberre, rossz szellemek uralma okozza a betegséget és jó szellemek felidézésével kell azt gyógyítani. Tudják azt is, hogy a legtudományosabb ábrázatokkal tudakoskodtak az akkori tudósok a tudománynak illetően miveletei körül. És az emberek hittek nekik, hitték, hogy ők igazán tudósok.

Történt azonban, hogy a világ egynéhányszor fordult a maga útján és az emberek egy kicsit okosodtak. A gonosz- és jóindulatú szellemek nem találtak többé hívőkre és a régi tudakosok fölött mosoly fakadt az emberek orcáin.

Es előállottak új tudósok, a kik nem a gonosz és a jó szellemek dolgát firtatták többé, hanem tudományuk magva az élet *fluiduma* lett. Bizonykodtak, hogy minden a mi az ember életét mozgatja és változtatja, az ama fluidum. Ama fluidum az élet, ama fluidum eltűnése a halál. A tudós társaságok tana ama fluidum létezésének a tana volt, és ez tölté el az életről való tudakosságunk minden ágát.

Fordult ismét a világ egynéhányszor a maga útján és az emberek ismét okosodtak egy kissé. Ez már az ő sorsuk. És az erősebb fejek észrevették, hogy ej hiszen élt vagy kétezer év előtt néhány görög-tudós, a ki olyasmit derített ki, a mi csodálatosan összeülök sok oly újabb dologgal, a mit azóta itt is, ott is felderítettek. Arabus tudósok, zsidó középkori doktorok, olasz természetvizsgálók és nyomukban mind több bűvárkodó, kísérletező. És mialatt elébb a gonosz és jó szellemek felől folytak a nagy eszmei tülekedések, majd a fluidumokról a zajos disputák, az alatt apránként mind szilárdabbá vált a tudásnak ez az ilyenképpen alakuló mind táguló egésze. Nevet is kapott, melyet igen szerényen, *pozitív tudománynak* kezdtek nevezni.

A teológusok, a filozófusok, fluidisták szörnyen lenézték ezeket a pozitív tudományokat. Hisz ez nem tudja semminek a magyarázatát adni. Milyen kevés is az, a mit tud.

De hát éppen az élet ismeretébe mindjobban behatolni mégis csak ezzel lehetett, a pozitív természettudással.

És egy szép napon elkövetkezett itt is, ott is az az óra, a mikor egy-egy tudós gyülekezetben, majd itt, majd ott, a következő dolog történt:

Valaki elősmerte, hogy kérem, igaz, a pozitív tudományok még korántsem tudnak mindent. Azonban kérem szeretettel ne beszéljünk mi tudós gyülekezet még sem többé: sem gonosz és jó szellemekről, sem pedig fluidumokról. Jussunk oda, hogy mondjuk ki, hogy tudományosan tudni valamit csak a pozitív tudományok módszerével lehet, a természet, a teremtés törvényeinek fáradságos és igen lassú megfigyelésével, kiderítésével. Hagyjuk a fluidumokat egyszer s mindenkorra.

Tisztelt Társaság, nagyon ajánlom figyelmökbe, hogy ma, vagy idestova, hasonló mozzanat elé kerülünk a szociológiával

A szociológiában is, önök tudják a gonosz- és a jóindulatú szellemekről való mesék uralkodtak sokáig. A gonosz és a jó szellemek: az emberi a gonosz és a jó indulatok. Az emberek erkölcsi körül mozgott a szociológia. A társad dómnak erkölcsi utakon való megjavítása volt a szociológia törekvése. A jónak győzelmét elérni a rossz fölött. És az emberek erről a tudáskodásról is azt hitték, hogy ez szociológia.

Fordult itt is a világ: és ma benne élünk a fluidumok korszakában. Fluidumok, azaz filozófiai, eszmélkedő alapokon keletkezeti mindenféle elméletek árasztják el a szociológiában is a tudakosságot. Spekuláció útján talált eszmék, a jelenségeknek bölcselkedő elrendezése, ebből általános következtetések készítése, a fizika látszatával fizikán kívüli dolgoknak: társadalmi mozgató fluidumok tana, — ezek ma a szociológiai tudakosságnak az elemei.

Hanem a mialatt a gonosz és jó erkölcsök szellemei fölött vitatkoztak és mialatt a társadalmat mozgató fluidumok tana özönlött, azalatt most is kezdik észrevenni, hogy hiszen csakugyan a pozitív természettudományoknak mind tovább felderített egységes világa túlnő mindazokon, a mik szellemi divatokként a spekulációknak különböző alakjában felburjánzottak. És szíveskedjenek csak felismerni, hogy a pozitív tudományok korszaka azonban már többé nem afféle szellemi divatok módjára állott elő, hanem kétezer év óta lassan, főkről-fókra megépült fundamentumaképen mindannak, a mit tudunk.

No már most eljutottunk a szociológiában is oda, a hova az élet ismeretében eljutottak a tudós társulatok. Vagy ha nem jutottunk is el, de küszöbén vagyunk annak, hogy a tudásnak ezen — ha nem is új — de mind teljesebben kiépült házában a szociológiának is helyét találjuk. Eljutottunk oda, hogy talán itt is felvethető szerényen ugyanazon kérdés.

T. i. hogy igaz, hogy a pozitív tudományok még sok mindent nem tudnak. De a mit tudunk, azt csakis a pozitív tudományoknak a módszerével, a teremtődés. a keletkezés törvényszerű rendjének a felderítésével tudhatjuk. Tudásról ma másképp nem lehet beszélni, mint ezen az alapon. Tehát ne beszéljünk többé spekulált erők, fluidumok és szellemi elméletekről. A tudománynak azokhoz nincs többé köze.

Ma, szociológiában, ott tartunk még, igaz, hogy a fluidisták kételkednek a természettudományok pozitívizmusában. Tessék felismerni, hogy ez ugyanaz, mint a mikor a fiziológiában a régi fluidisták kételkedtek a pozitív természettudomány értékében.

Tisztelt Társaság, én ezt az elválasztó momentumot akartam felidézni. Ne beszéljünk többé spekulált külön szociológiai mozgató

erőkről, fluidumokról. Hagyjuk a jó és rossz indulatú szellemek tanát az emberi erkölcs „és bölcsesség szellemeit. De strigus, quae non sunt ...

Lássuk be, hogy a teremtés alkotta valami a társadalmak alakulata is, mint minden a mi élet. Ne spekuláljanak külön erőket, fluidumokat, szellemeket, hogy azok élnek a társadalomban és mozgatnak minket embereket, hogy társadalmat alkossunk. A teremtődés természeti törvényeinek a vonalán kell maradni a szociológiában is. Az élet jelenségei fiziológiai keletkezésének és rendjének a meghatározása vezethet csak a tudáshoz.

Ha nem tudunk valamit, inkább meg kell szerényen vallani, hogy ezt vagy azt még nem tudjuk. De azért, hogy a tudásnak a hitébe ringassuk magunkat, ne folyamodjunk többé a pozitív természettudomány, az élet organikus keletkezése törvényein kívül kanyargó spekulatív utakra.

Ennyi kérem, az organikus szociológia és nem több. Ennyi: hogy az élet organikus keletkezése rendjében kell annak az ismeretét is keresnünk, a mi a társadalmi életet alkotja, mozgatja. Mert ez is élet, fiziológiai tényekből alakult élet, tehát az organikus teremtődés rendjébe tartozó valami.

Hogy sok hibás tapasztalat fog itt is felmerülni, a *míg* ez a tudomány a jelenségeket egységes rendszerbe fogja fogni, sok téves egybeállítás a tényeknek, szóval sok emberi gyarlás, az bizonyos. Így volt a fiziológiában is. De azért ki volna ma az, a ki azt állítaná, hogy azért, mert dr. X. vagy professzor Y. tévedett, gyarló volt, azért a fiziológia tudománya az, a mi nem ér semmit?

Óvakodjanak kérem attól, hogy ilyesmit műveljenek a szociológiában.

Pedig azok, a kik az organikus szociológia ellen állást foglalnak, ezt teszik. T. i. mert ez vagy az ezt vagy azt állította az organikus szociológia nevében, tehát az organikus szociológia nem ér semmit.

Uraim, uraim. Ha tisztában vannak önök azzal, hogy a társadalmak keletkezése folytatása az élet ama processzusának, a mely a társadalmak keletkezése előtti időkben az élet alakulatait teremtette: akkor önök ezen alakulatok törvényeit, rendjét máshonnan soha sem fogják méríthetni, mint az élet teremtődése természeti, organikus folyamatainak a megismeréséből. Másúnnen nem, százszoros tévedések után sem.

A pozitív természettudományi alapra helyezett fiziológiai élet rendjéből épüld, a tudomány módszerével kutató szociológia között és a metafizikai, transcendentalis spekulációk, a szellemek és fluidumokban való hit, az emberi elme önkényes szubjektív gondolatcsoportosításai között való határvonalra akartam éket verni. Első felszólásom célja a kettő között való ellentét felidézése volt. Sajnálom, hogy nem részesültem a szerencsében, hogy előszóval, azon melegében vonhattam volna le a felidézett ellentétekből ama konklúziókat, a melyekre czéloztam.

A mi Pikler Gyula úrnak a bírálatát illeti, a melylyel az én szociológiám eddig megjelent részletével foglalkozott, köszönöm a megtisztelő és beható figyelmet. De hát hiszen nem a Méray-féle szociológiáról van szó.

En most akár még azt is megengedhetem, hogy Méray könyve csupa tévedésektől hemzseg. De ismétlem, a mit az imént mondtam:

Sok tévedés, sok hibás tapasztalat, sok emberi gyarlóság fog még felmerülni, a míg a szociológia is a jelenségeket a teremtődés egy-
séges, organikus rendjében rendszerré fogja alakítani. Így volt, ez a
fiziológiában is. De azért ki volna ma az, a ki azt állítaná, hogy azért
mert X. autor, vagy Y. könyvcsináló tévedett, gyarló volt, azért a
fiziológia az, a mi nem ér semmit.

Én ma csak arról beszélek, hogy uraim, uraim: ha tisztában
vannak önök azzal, hogy a társadalmak keletkezése folytatása az élet
ama processzusának, a mely a társadalmak keletkezése előtti időkben
az élet alakulatait teremtette: akkor önök ezen alakulások törvényeit,
rendjét máshonnan soha sem fogják mentetni, mint az élet teremtő-
dése természeti, organikus folyamatainak a megismeréséből. Máshonnan
nem, százszoros tévedések után sem.